

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут психології та соціальної роботи
Кафедра соціальної роботи та освітніх і педагогічних наук

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня «бакалавр
на тему:
**«СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ СЕРЕД УЧНІВ ЗАКЛАДІВ
ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»**

Виконала:

здобувачка вищої освіти 4 курсу 43 групи
спеціальності 231 Соціальна робота

Шелег Ангеліна Миколаївна

Науковий керівник:

доктор пед. наук, професор

Грищенко С. В.

Чернігів – 2026

Роботу подано до розгляду «_____» _____ 2026 року.

Здобувач (ка) _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри

(назва кафедри)

протокол № _____ від «_____» _____ 20__ року.

Здобувач (ка) допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Завідувач кафедри _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.....	7
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ СЕРЕД УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	7
1.1 Поняття соціальної профілактики.....	7
1.2 Булінг як соціальна та психолого-педагогічна проблема.....	17
1.3 Нормативно-правове забезпечення соціальної профілактики булінгу в закладах загальної середньої освіти.....	30
РОЗДІЛ 2.....	36
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ СЕРЕД УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	36
2.1 Сучасні тенденції у соціальній профілактиці та боротьбі з булінгом серед учнів закладів загальної середньої освіти	36
2.2 Емпіричне дослідження проявів булінгу серед учнів (на базі Чернігівського ліцею №1).....	45
2.3 Практичні рекомендації педагогічним працівникам щодо соціальної профілактики булінгу серед учнів закладів загальної середньої освіти	51
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ	74
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Актуальність дослідження. Булінг – одна із найбільш гострих проблем сучасного суспільства. Булінг – це, переважно, явище, яке характерно для дитячого та підліткового середовища, однак випадки, коли від булінгу потерпають представники інших вікових категорій, не є виключенням. Втім, булінг найбільш поширений в закладах загальної середньої освіти – у школах, ліцеях, гімназіях, де діти та підлітки тісно взаємодіють між собою. Булінг має певні характеристики, але, зазвичай, передбачає систематичні прояви агресії, неприйняття, ігнорування, бойкотування, знущання над жертвою. Як правило, жертвою булінгу, або цькування, стає одна дитина; при цьому булерами можуть бути декілька людей.

Причин, чому школярі стають жертвами булінгу, доволі багато. Одні причини пов'язані з соціальним становищем дитини, другі – з конфліктогенністю шкільного або класного середовища, треті – з байдужістю керівництва та педагогів закладів загальної середньої освіти. За статистикою, щодня жертвами булінгу стають щонайменше дві дитини шкільного віку; при цьому організаторами цькування найчастіше також є неповнолітні особи – діти та підлітки шкільного віку.

Булінг – одна з причин, через яку учні закладів загальної середньої освіти часто впадають в депресивні стани та фрустрацію. Те, що ровесники проявляють ті чи інші форми неприйняття через агресію та насилля або, навпаки, ігнорування, негативно впливає на психологічний стан дитини чи підлітка, чия психіка ще не до кінця сформована. Булінг часто призводить до зниження академічної успішності школярів, оскільки проблеми з однокласниками чи іншими школярами – це один із чинників втрати інтересу до навчальної діяльності. Внаслідок систематичного булінгу діти часто уникають відвідування школи.

Оскільки проблема булінгу стала дуже розповсюдженою серед школярів, особливого значення набуває питання соціальної профілактики

цього негативного явища. Соціальна профілактика – це комплексний метод, який покликаний попередити проблемні інциденти через створення сприятливого морально-психологічного клімату, укріплення взаємної довіри між школярами, встановлення єдиних правил і норм поведінки для всіх учнів тощо.

Основною проблемою, на наш погляд, є розбіжність між теоретичними уявленнями про необхідність впровадження систематичних заходів соціальної профілактики булінгу та практичними підходами до ефективної профілактичної роботи. Не менш істотною проблемою ми вважаємо замовчування проблеми булінгу – як самими учнями (жертвами і агресорами), так і педагогами в закладах загальної середньої освіти, які часто стають мовчазними свідками проявів несправедливості, психологічного чи фізичного насилля.

Незважаючи на те, що проблема цькування у закладах загальної середньої освіти поступово перестає бути табуованою в нашому суспільстві, існує гостра потреба у розробці та вдосконаленні сучасних підходів до соціальної профілактики цього явища серед учнів. Цей та інші фактори повною мірою обумовлюють актуальність вибраної теми дослідження – «Соціальна профілактика булінгу серед дітей у закладах загальної середньої освіти».

Питання, пов'язані з соціальною профілактикою булінгу, доволі широко висвітлені у наукових працях та публікаціях. У першу чергу, варто підкреслити внесок таких дослідників, як О. Безпалько, Т. Веретенко, І. Дорожко, Т. Журавель, І. Зверєва, О. Капітоненко, О. Карпенко, М. Козирєв, І. Леонтьєва, Л. Лушпай, О. Малихіна, Л. Туріщева та ін.

Актуальність зазначеної проблеми, її недостатнє теоретичне вивчення і практична реалізація зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: ***«Соціальна профілактика булінгу серед учнів у закладах загальної середньої освіти»***.

Мета дослідження – проаналізувати теоретичні засади та практичні аспекти соціальної профілактики булінгу серед учнів у закладах загальної середньої освіти.

Відповідно до окресленої вище мети, було визначено перелік наступних **завдань**:

1. Визначити сутність поняття «соціальна профілактика» на основі наукових підходів та тлумачень.
2. Охарактеризувати булінг як актуальну педагогічну та соціальну проблему сьогодення.
3. Визначити поточний стан розробленості нормативно-правового забезпечення та виявити сучасні тенденції та підходи у соціальній профілактиці булінгу в закладах загальної середньої освіти.
4. Провести емпіричне дослідження серед вчителів на предмет поширеності булінгу в закладі загальної середньої освіти (на базі ліцею №1 м. Чернігів) та розробити практичні рекомендації педагогічним працівникам щодо соціальної профілактики булінгу серед учнів закладів загальної середньої освіти.

Об'єкт дослідження – освітній процес в закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – соціально-профілактична робота в закладах загальної середньої освіти.

Для досягнення мети, розв'язання завдань було використано комплекс **методів**:

- *теоретичні*: аналіз, синтез, систематизація, порівняння наукових підходів, концепцій, положень, визначень та узагальнення, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення теоретичних та емпіричних даних для теоретичного обґрунтування можливості застосування методів соціальної профілактики булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти;

– *емпіричні*: спостереження (з метою аналізу поточного стану проблеми у закладі загальної середньої освіти), бесіди, опитування (для

виявлення соціальних та психологічних особливостей прояву булінгу серед учнів у закладі загальної середньої освіти).

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає у висвітленні теоретичних засад соціальної профілактики булінгу в закладах загальної середньої освіти та нормативно-правового забезпечення заходів соціальної профілактики щодо захисту та підтримки постраждалих від булінгу; у розробці практичних рекомендацій для педагогічних працівників щодо соціальної профілактики булінгу серед учнів закладів загальної середньої освіти. Запропоновані в рамках дослідження рекомендації можуть бути застосовані в роботі соціального педагога в закладах загальної середньої освіти, а також в діяльності соціальних працівників, які працюють з девіантними школярами, дітьми з деструктивних сімей і є членами служби шкільної медіації тощо. Матеріали кваліфікаційної роботи можуть послугувати основою для проведення поглиблених соціально-педагогічних досліджень, а також для написання наукових статей, публікацій, лекцій та методичних розробок.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження було апробовано на міжнародній науковій конференції «XVI Сіверянські соціально-психологічні читання». (Чернігів, 23 квітня 2026 року).

Результати дослідження висвітлено у таких *публікаціях*:

Шелег А.М. Соціальна профілактика булінгу серед учнів закладів загальної середньої освіти. Матеріали міжнародної наукової конференції «XVI Сіверянські соціально-психологічні читання». (Чернігів, 23 квітня 2026 року).

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел словника основних термінів та додатків. Загальний обсяг роботи – 76 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ СЕРЕД УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

1.1 Поняття соціальної профілактики

Всебічне дослідження соціальної профілактики як комплексу превентивних заходів у попередженні різних негативних явищ передбачає детальну характеристику даної категорії. З цією метою звернімося до актуальних наукових підходів та тлумачень, які розкривають сутність і зміст соціальної профілактики.

У першу чергу, слід охарактеризувати поняття «профілактика». Один із підходів, представлених Т. Журавель, це поняття описується як система спрямованих на виявлення протиправних явищ, їх обмеження, в тому числі, усунення факторів, які сприяють виникненню негативних явищ як в цілому, так і зокрема їх окремих видів [Журавель, с. 87].

Як зазначає джерело, профілактика щодо небажаних наслідків асоціюється з усуненням причин виникнення або попередження певної несприятливої події [Предмет... ел.]. Крім того, профілактика відхилень в соціально-психологічному розвитку молоді, поведінці дітей, стані здоров'я, організації активної форми життєдіяльності базується на оперативному та вчасному встановленні та виправленні протиправних явищ та негативних факторів [Предмет, ел...].

Відповідно до Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», соціальна профілактика являє собою спрямований вид соціальної діяльності щодо запобігання та уникнення важких життєвих ситуацій у сім'ях, протиправних дій в сім'ях, виявлення та запобігання негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді [ЗУ, ел.].

Офіційний ресурс Міністерства соціальної політики України тлумачить соціальну профілактику як систему, спрямованих на попередження або зупинку негативних явищ, заходів щодо особистості, сім'ї, певної групи або громади. Використовуються різні інструменти, зокрема, інструменти соціально-психологічного, педагогічного та юридичного характеру [Мінсоц.пол, ел.].

У посібнику А. Сокаль соціальна профілактика характеризується як спрямований на попередження, обмеження, локалізацію негативних факторів у аспекті соціального середовища комплекс економічних, правових, медичних, політичних, психолого-педагогічних заходів. Соціальна профілактика спрямовує свої зусилля на питання подолання соціальних проблем, криз в житті окремих груп, в тому числі попередження ускладнення вже існуючих на даний момент проблем [Сокаль, с. 19]. Також у даному посібнику зазначається й інший підхід, згідно якого соціальна профілактика – передбачає і процедуру і результат в форматі соціально-педагогічної діяльності. Даний підхід обумовлений спрямуванням методів профілактики на питання усунення джерел асоціальної поведінки, різних стресових ситуацій, особистісних проблем і проблем соціального характеру [Сокаль, с. 21].

На переконання О. Безпалько, соціальна профілактика представляє собою певний напрям в аспекті соціально-педагогічної діяльності. Даний напрям спрямований на попередження, обмеження в тому числі, локалізацію деструктивних явищ в соціальному середовищі, що передбачає комплекс заходів соціально-економічного, політично-правового, медичного, психолого-педагогічного характеру [Безпалько, с. 14]. Автор стверджує, що комплексний підхід забезпечує соціальну профілактику ефективністю. Тобто своєчасне виявлення, усунення або виправлення негативних проявів в інформаційному, психолого-педагогічному, організаційному аспектах, що сприяють негативним відхиленням в психологічному розвитку дітей та молоді, їх соціальному становленню, поведінці, здоров'ї, а також в організації

життєдіяльності та дозволя, можливе за умов комплексного підходу до питань соціальної профілактики [Безпалько, с. 35].

Деякі тлумачення сутності соціальної профілактики характеризуються універсальністю та узагальненістю. Згідно джерела, соціальна профілактика представляє собою вид соціальної діяльності, в рамках якої здійснюється організація та впровадження заходів, в зоні відповідальності яких знаходиться виявлення та запобігання негативного впливу будь-якого характеру, попередження асоціальної, аморальної протиправної поведінки, що несе загрозу життю і здоров'ю дітей, молоді та сім'ї [Види та напрями, ел.].

Іншої думки дотримується дослідниця І. Данильченко, описуючи соціальну профілактику як комплекс спрямованих на створення оптимальної ситуації заходів щодо розвитку молоді. Дана система заходів соціального виховання, згідно висновків дослідниці, сприяє прояву різних видів активності дітей і підлітків [Данильченко, с. 39].

В публікації О. Матрос зустрічаємо ще одне тлумачення, згідно якого соціальна профілактика являє собою здійснену на державному рівні профілактичну діяльність, яка спрямована на питаннях підвищення якості життя, усунення або мінімізацію проявів соціального ризику, формуванні умов в аспекті ефективної реалізації принципу соціальної справедливості [Матрос, с. 768].

Отже, керуючись представленими вище підходами та тлумаченнями, ми можемо розглядати соціальну профілактику як *напрямок превентивної діяльності, який спрямований на попередження негативних суспільних явищ, і передбачає залучення фахівців у сфері соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціальної психології.*

Також необхідно вказати на основні завдання, які реалізуються в системі соціальної профілактики:

- виявлення дітей та підлітків, які потенційно можуть увійти в ті чи інші групи ризику;

- інформування населення, у тому числі дітей, молоді, про негативні наслідки асоціальної чи протиправної поведінки;
- здійснення заходів у межах соціально-педагогічної роботи для попередження негативних явищ;
- індивідуальна взаємодія з дітьми та молоддю, що знаходяться в групах ризику;
- організація і проведення психолого-просвітницьких заходів, спрямованих на всебічний, гармонійний розвиток дітей, підлітків та молоді;
- виявлення дітей та підлітків, які мають схильність до девіантної поведінки;
- організація профілактичних заходів, орієнтованих на пропаганду здорового способу життя і підтримки просоціальної поведінки тощо [Хлівнюк; Тимошко; Капська].

Як зазначають українські дослідники А. Стадник і К. Мелашенко, профілактика соціального характеру має на меті реалізацію питання щодо запобігання негативних явищ в підлітковому середовищі, в тому числі йдеться про розвиток соціальних навичок. В якості об'єктів соціальної профілактики розглядають підліткове середовище, шкільна система, сім'ї та інші соціальні конструкти. Різні організації, школи, медичні установи, правоохоронна система виступають в ролі суб'єктів соціальної профілактики [Стадник, Мелашенко, с. 156].

В інших джерелах представлена більш широка характеристика предмету, суб'єкту та об'єкту соціальної профілактики. Так, предметом соціальної профілактики є:

- процес сприяння соціальному розвитку особистості людини на різних етапах її віку;
- соціально-педагогічна діяльність, яка спрямована на оптимізацію соціального формування і розвитку особистості, а також усунення

соціально-педагогічної проблеми шляхом здійснення профілактичних заходів;

- покращення соціально-педагогічних можливостей середовища, в якому живе і формується індивід [Сірий; Архипова; Вайнола].

У свою чергу, суб'єктами соціальної профілактики слід назвати такі аспекти:

- органи влади;
- господарські органи;
- організації та соціальні інституції, у тому числі суспільні та профспілкові;
- посадовці;
- групи ініціативних громадян;
- ЗМІ [Сірий; Архипова; Вайнола].

І, насамкінець, до об'єктів соціальної профілактики відносяться:

- негативні прояви у життєдіяльності суспільства чи окремих людей, що можуть мати наслідки у вигляді асоціальних дій та девіацій;
- прогалини у виховній діяльності;
- поведінкові стереотипи, наслідками яких є, як правило, антисоціальні вчинки [Сірий; Архипова; Вайнола].

Слід звернути увагу, що об'єкти соціальної профілактики діляться на чотири категорії:

- об'єкти, які виникають внаслідок несприятливих матеріальних, соціально-культурних, житлово-побутових, технічних, трудових умов;
- об'єкти, які мають місце в організаційно-управлінській діяльності органів самоврядування, включаючи:
 - а) систему освіти (загальної і спеціальної);
 - б) ЗМІ;
 - в) соціально-побутове обслуговування;

- об'єкти, які виникають на основі негативних міжособистісних відносин (в рамках трудової діяльності, в побуті, сімейних взаєминах);
- об'єкти, які виникають внаслідок неадекватного соціально-правового мислення [Капська].

Основна класифікація напрямків соціальної профілактики включає три рівні її реалізації:

- первинну;
- вторинну;
- третинну [Сірий; Архипова; Вайнола].

Охарактеризуємо перелічені рівні соціальної профілактики більш детально.

Первинна соціальна профілактика передбачає вирішення цілої низки завдань, а саме:

- переосмислення і удосконалення поведінкових стратегій, розповсюджених серед дітей, юнацтва та молоді;
- розширення потенціалу особистісних ресурсів (зокрема, розвиток самоконтролю, емпатії тощо);
- засвоєння норм та вимог, які прийняті у конкретному соціальному середовищі;
- надання соціальної та психологічної підтримки;
- інформування дітей, підлітків та молоді про можливі наслідки девіантної поведінки чи антисоціальних дій;
- створення сприятливих умов для відмови від негативних поведінкових проявів;
- проведення роз'яснювальної роботи стосовно правових аспектів асоціальної поведінки;
- формування уявлень про культурне дозвілля;
- сприяння самореалізації особистості тощо [Рудкевич; Коляденко; Черкез].

Специфічними рисами первинного рівня соціальної профілактики можна назвати переважно інформаційно-просвітницький характер. Для цього до соціальної профілактики залучаються психологи, соціальні педагоги, медичні та соціальні працівники.

Вторинна соціальна профілактика, яка являє собою більш поглиблений та практико-орієнтований рівень, передбачає створення бар'єрів, які запобігають поширенню негативних соціальних явищ. Як правило, заходи вторинної соціальної профілактики мають на мету індивідуальну роботу з дітьми та підлітками, які виховуються у неблагополучних сім'ях і мають схильність до девіантної, антисоціальної поведінки.

Основна мета цього рівня полягає у зміні ризикованої поведінки на більш соціально сприятливу та адаптивну. Завданнями даного рівня соціальної профілактики є:

- робота над розвитком особистих ресурсів;
- розвиток проактивних поведінкових стратегій.

На вторинному рівні соціальної профілактики обов'язковою умовою є залучення кваліфікованих психотерапевтів, соціальних працівників, педагогів, а також ініціативних громадян, які входять у спеціальні групи та об'єднання.

На третинному рівні соціальної профілактики здійснюється комплекс соціальних, освітніх та медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного та соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, освітній заклад, трудовий колектив, до суспільно-корисної діяльності. Одним із ключових аспектів превентивної роботи є соціально-педагогічна діяльність, яка реалізується в таких осередках:

- реабілітаційні центри;
- спеціалізовані клініки;
- громадські приймальні;
- анонімні центри допомоги та ін.

Перехід на третинний рівень профілактики передбачає залучення психотерапевтів, соціальних працівників, психологів, а також консультантів, членів соціальних організацій, товариств.

Існує й інший підхід до характеристики рівнів соціальної профілактики. На переконання дослідників, слід виділяти три рівні:

- макрорівень (заходи соціальної профілактики, які здійснюються в певному регіоні, суспільстві, макросередовищі);
- мікрорівень (заходи, які реалізуються в рамках окремих соціальних груп, установ, організацій);
- індивідуальний рівень (передбачає індивідуальну взаємодію) [Лютий; Журавель].

Соціальна профілактика займає особливе місце у системі освіти. Так, в рамках соціальної профілактики, що здійснюється в межах функціонування закладів загальної середньої освіти, реалізуються такі напрямки:

- профілактика соціального сирітства;
- профілактика вживання алкоголю та наркотичних речовин;
- профілактика булінгу в освітньому середовищі;
- соціальна профілактика домашнього насилля;
- соціальна профілактика ВІЛ/СНІДу;
- соціальна профілактика торгівлі людьми [Шевченко].

У межах функціонування закладів загальної середньої освіти соціальна профілактика має окрему назву – соціально-педагогічна профілактика. Під цим напрямком мається на увазі спрямовані на формування оптимально соціальної ситуації розвитку дітей і підлітків системи заходів соціального виховання, завдяки яким відбувається прояв різних форм активності молоді [Напрямки роботи, ел.]. Як зазначає джерело, соціальний педагог у рамках здійснення профілактики соціального спрямування, фокусує свою активність на вихованні мікросоціума школяра – педагогах, батьках, групах ровесників. Метою соціальної профілактики виступає зміна характеру ставлення до дітей та підлітків, в тому числі йдеться про вплив на молодь. Соціальний педагог

сприяє трансформації поглядів та уявлення дітей про оточуючих, взаємини в середовищі, впливає на переживання, які супроводжують дітей та підлітків, в тому числі, змінюють ці переживання. Соціальний педагог з метою профілактики поведінкових відхилень може завести картотеку «важких» дітей та підлітків. Така картотека містить інформацію про особливості дітей даної групи, які потребують здійснення з ними індивідуальної соціальної роботи [Напрямки роботи, ел.].

Нижче перелічені основні функції соціально-педагогічної профілактики у закладах загальної середньої освіти:

- розвиток соціальних умінь та навичок у дітей та підлітків;
- просвітництво з питань психологічного та фізичного здоров'я;
- забезпечення умов для соціальної інтеграції;
- залучення батьків учнів, що навчаються у закладі загальної середньої освіти, до соціально-профілактичних заходів [Іванова; Петренко].

Організація і проведення заходів соціальної профілактики у закладах загальної середньої освіти покладається на соціального педагога, який виконує наступні функції:

- діагностична (передбачає дослідження мікросередовища, в якому учні взаємодіють між собою; діагностику сімейного впливу на виховання тощо);
- прогностична (оцінка можливого розвитку ситуацій, пов'язаних з учнями, на основі особливостей освітнього та виховного процесів у ЗЗСО);
- консультаційна (надання соціально-педагогічного супроводу учням та їх батькам у вирішенні проблем, які входять у перелік професійних компетенцій соціального педагога);
- захисна (забезпечення охорони прав дитини та представництво її інтересів у відповідних інстанціях);

- профілактична (комплексна превентивна діяльність, що має на меті формування цілісних уявлень про соціальні норми поведінки у дітей та підлітків);
- соціально-перетворювальна (надання соціальних послуг учням; педагогічний патронаж для соціально незахищених категорій дітей; сприяння професійному самовизначенню);
- організаційна (координація взаємодії суб'єктів соціального виховання учнів) [Функції... ел.].

Методологічну основу заходів соціальної профілактики складають наступні принципи:

- 1) доступність будь-яких необхідних для підлітка чи молодої людини послуг, інформації тощо, в тому числі – територіальна (близьке розташування до місця проживання) та фінансова (такі послуги мають надаватися на безоплатній основі);
- 2) добровільність участі у профілактичних програмах (врахування ступеню вмотивованості до змін);
- 3) доброзичливість до учасників профілактичних програм, розуміння і прийняття вікових та соціально-психологічних особливостей цільової групи, терпимість до їх суджень та поведінкових проявів;
- 4) відповідність профілактичних дій потребам та інтересам представників цільових груп, їх віковим і соціокультурним особливостям;
- 5) конфіденційність та анонімність в одержанні тих чи інших послуг у межах профілактичної програми;
- 6) екологічність, безпечність профілактичних дій для представників цільових груп та для їх виконавців;
- 7) участь дітей та молоді у плануванні та розробці профілактичних програм та заходів, а також під час їх моніторингу та оцінки ефективності [Журавель].

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що сутність соціальної профілактики полягає у попередженні соціальних явищ, який мають негативний вплив на людину, соціум та середовище, в якому вони живуть. В сучасних умовах роль соціальної профілактики складно переоцінити, оскільки саме завдяки комплексним зусиллям спеціалізованих організацій, державних, соціальних інституцій та кваліфікованих спеціалістів вдається мінімізувати ті чи інші негативні явища.

1.2 Булінг як соціальна та психолого-педагогічна проблема

Булінг – одне із негативних явищ нинішньої епохи, розповсюдженість якого викликає занепокоєння не лише в освітньому середовищі, а й у соціумі загалом. Донедавна проблема булінгу в Україні жодним чином не висвітлювалася на законодавчому рівні, але, починаючи з 2019 року, за вчинення булінгу передбачена адміністративна відповідальність.

В Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» поняття булінгу трактується як «...діяння учасників освітнього процесу, що полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, які вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [Про внесення, ел.].

Поняття «булінг» походить від англійського дієслова «bully» – залякувати, цькувати, задирати. Згідно бачення Л. Лушпай, булінг – це комплексна проблема, яка включає в себе психологічну, педагогічну, соціальну компоненту, і включає в себе різні види систематичного, тривалого насилля (психологічного, емоційного чи фізичного) стосовно особи, які не має змоги відстояти себе [Лушпай, с. 86].

У дисертаційній роботі В. Ролінського булінг характеризується як агресивна поведінка від однієї дитини чи групи дітей щодо іншої, яка передбачає як фізичний, так і психологічний вплив [Ролінський, с. 14].

У статті Ю. Суденко, булінг – це такий тип деструктивної взаємодії між дітьми та підлітками, в рамках якого завдається фізична чи психологічна шкода [Суденко, с. 36]. Автором статті представлено й інше бачення, згідно якого булінг передбачає використання булером своєї переваги, зокрема у фізичній силі, з метою завдання шкоди (фізичної, емоційної, інтелектуальної). Поведінка булера – вкрай неприємна, і часто включає в себе необґрунтовану критику, спроби ізолювати жертву, причіпки тощо [Суденко, с. 38].

Отже, булінг – це агресивна поведінка проти дитини, яка характеризується системністю і діями, які можуть розцінюватися як насильницькі (емоційне, фізичне, психологічне насилля).

Розглянемо деякі результати досліджень, проведених міжнародними організаціями у розрізі висвітлення проблеми булінгу.

Одним з пріоритетних напрямків діяльності Всесвітньої організації охорони здоров'я є моніторингове дослідження тих аспектів поведінки школярів, які впливають на їх фізичний і психологічний стан, на здоров'я в цілому. Періодичні дослідження виявили цілий ряд напрямів у даній проблемі. Один з напрямів досліджень обумовлений насиллям у освітніх закладах. Всесвітня організація охорони здоров'я розглядає у своїх дослідженнях ситуацію відносно тих підлітків, які зазнавали образ в закладі освіти не менше двох разів впродовж місяця останні декілька місяців.

В дослідженні ВООЗ наводяться дані, згідно яких в Україні різноманітних у 11-річному віці образ у школі зазнавали 20% дівчат і 19% хлопців не менше двох разів впродовж місяця останні декілька місяців. Дещо нижча порівняно з 11-річними школярами ситуація у 13-річних дітей – 18% дівчат та 16% хлопців зазнають певних утисків. Тенденція до зменшення зберігається у 15-річних школярів – 12% дівчат і 13% хлопців зазнають різноманітних образ в школі не менше двох разів впродовж місяця останні

декілька місяців. Таким чином, разом із дорослішанням кількість жертв булінгу зменшується [ВООЗ, ел.].

Ще один аспект досліджень стосується булерів, тобто підлітків-агресорів, які здійснюють по відношенню до інших школярів образи не менше двох разів упродовж останніх декілька місяців.

Моніторингові дослідження виявили наступну ситуацію – в Україні серед 11-річних школярів 10% дівчат і 13% хлопців здійснюють образи у школі не менше двох разів упродовж місяця останні декілька місяців. Серед 13-річних школярів кількість булерів дещо вища порівняно з попередньою віковою групою – 13% дівчат і 17% хлопців відповідно. Тенденція до збільшення зберігається у групі 15-річних школярів – 13% дівчат та 18% хлопців не менше двох разів упродовж місяця останні декілька місяців демонструють по відношенню до інших школярів систематичне насилля. Таким чином, згідно моніторингового дослідження, кількість підлітків-булерів у період з 11 до 15 років збільшується.

У контексті даного дослідження особливу уваги слід приділити таку явищу, як шкільний булінг.

Дослідники зазначають, що, відповідно до положень чинного законодавства, булінг – це дії насильницького характеру. Хоча булінг – це переважно «шкільне» явище, це не єдине середовище для його виникнення. Булінг виникає там, де послаблюється контроль дорослих – їдальня, шкільний двір, вбиральня тощо. Деякі діти піддаються булінгу, йдучи додому зі школи [Бойчук та ін., с. 12].

У статті Є. Зеленського і О. Карпенко зазначається, що булінг – це явище, в якому беруть участь суб'єкти освітнього процесу, тобто школярі. Вони, здійснюючи булінг, вчиняють правопорушення, і жертвою завжди є неповнолітня особа [Зеленський, Карпенко с. 226].

Згідно висновків експертного співтовариства, шкільний булінг здійснюється у двох основних формах – фізичній та психологічній [Суденко]. До фізичного шкільного булінгу відносяться побої, умисні удари, стусани,

інші тілесні ушкодження. Також до фізичної форми шкільного булінгу слід віднести сексуальний булінг, хеппісліпінг. До психологічного шкільного булінгу відносять такі форми насильства, які пов'язані з психікою, тобто завдають психологічну травму через погрози, словесні образи, залякування, переслідування і заподіюють емоційну невпевненість.

Існують прямі і непрямі форми булінгу. Прямі форми булінгу – це відкриті напади на жертву, які включають фізичний напад у вигляді поштовхів, стусанів, ударів, ляпасів, удушення, в тому числі, коли ми говоримо про відкриту форму булінгу, це може бути і насильницьке вилучення чогось у жертви. До прямих форм булінгу відносяться і словесні знущання, в яких закладено відкритий вияв сили – загрози, глузування, присвоєння образливих кличок. Непрямі форми булінгу мають вигляд навмисної обструкції, виключення певної особи з соціальної групи, поширення про неї чуток, ведення розмов про людину за її спиною. Мова іде про соціальну ізоляцію та іншими пов'язаними з нею пасивно-агресивними діями. Тобто, непрямі форми цькування – маніпуляція відносинами, яка спрямована на руйнування статусу жертви, зниження її репутації. Здебільшого особа булера в рамках непрямих форм третирування приховується [Шахрай; Гончар 1, 2].

Необхідно уточнити, що не кожна конфліктна ситуація чи непорозуміння може називатися цькуванням. Булінг як соціально-педагогічне явище має певні ознаки:

- систематичність (два чи більше випадки, в яких жертвою є одна і та ж сама дитина);
- дисбаланс сторін (проявляється як в кількісній, так і фізичній перевазі булерів);
- слабкість та незахищеність жертви [Сорочук].

Моніторингові дослідження наводять приклади психологічного шкільного булінгу:

- вербальний булінг;
- образливі дії або жести;

- залякування;
- ізоляція;
- активне і/або пасивне неприйняття;
- ігнорування;
- вимагання грошей, особистих речей;
- пошкодження майна;
- кібербулінг [Сорочук].

Знаряддям вербального булінгу як форми психологічного шкільного булінгу слугує голос. До жертви постійно звертаються образливим іменем, її обзивають, поширюють образливі або принизливі чутки. Під час залякування булер використовує агресивну мову тіла, загрозливу інтонацію голосу, що змушує жертву здійснювати або не здійснювати що-небудь. Ізоляція як форма психологічного шкільного булінгу виникає тоді, коли жертву навмисне ізолюють, ігнорують всім класом або його частиною. Ініціатива від жертви також може викликати у булера активне неприйняття. У цьому випадку кривдники дають жертві зрозуміти, що її думка нічого не варта, що жертва ніхто.

Ситуації, коли когось треба прийняти в гру, в команду чи групу, вибрати парту можуть демонструвати пасивне неприйняття – діти відмовляються комунікувати з жертвою: «Я не буду з ним спілкуватись!», «Я не сяду з ним за одну парту!». Ігнорування жертви як форма психологічного шкільного булінгу відбувається без відкритої агресії. На жертву не звертають уваги, з нею не спілкуються, не цікавляться, не помічають, забувають про її існування. Булер може здійснювати з майном жертви різноманітні дії – пошкоджувати речі, красти їх, ховати особисті речі жертви.

З огляду на доступність Інтернету слід акцентувати увагу і на кібербулінгу, який став одним із найбільш розповсюджених видів булінгу. Кібербулінг – здійснення актів приниження жертви за допомогою різноманітних електронних ресурсів (мобільних телефонів, Інтернету), за

допомогою яких булер пересилає неоднозначні фотографії або зображення жертви, поширює чутки, принизливі плітки тощо.

Питання характеру типів поведінки при кібербулінгу розглядають в своїх працях американські дослідники Робін Ковальські, С'юзан Лімбер, Патріція Агатсон. Вчені виокремлюють вісім типів поведінки, які властиві для кібербулінгу:

- флеймінг (flaming) - відбувається між двома чи більше учасниками у вигляді обміну короткими гнівними, запальними репліками в рамках комунікаційних технологій; даний тип поведінки має місце на чатах, форумах, дискусійних групах – «публічних» місцях Інтернету;
- харасмент (harassment) – проявляється у вигляді багаточисленних повторювань (сотні смс-повідомлень, систематичні дзвінки) образливих повідомлень, спрямованих на жертву з перевантаженням персональних каналів комунікації;
- обмовлення (denigration) – використовуючи комп'ютерні технології розповсюджується принизлива неправдива інформація у вигляді текстових повідомлень, фото, пісні, яка змальовує жертву (окремих підлітків або підліткові групи) у негативному вигляді;
- самозванство (impersonation) – використовуючи пароль до аканту жертви в соціальних мережах, блогах, електронній пошті, SMS-повідомленнях, переслідувач позиціонує себе як жертву і здійснює комунікацію негативного характеру, тобто з адреси жертви без її відома відправляються друзям і близьким жертви провокаційні листи, а жертва потім отримує неочікувано для неї гнівні відповіді;
- ошуканство (outing&trickery) – передання персональної інформації жертви (текстових матеріалів, фото- або відеоматеріалів) в публічну зону Інтернету;
- відчуження (ostracism) - проявляється у форматі видалення жертви з комунікаційних інтернет-груп (чатів однокласників, інших груп в соціальних мережах) і відсутності своєчасної відповіді; даний тип

кібербулінгу призводить суттєві емоційні проблеми у жертви, які можуть спричинити повне емоційне руйнування дитини;

- кіберпереслідування – приховане вистежування жертви або необережних користувачів, отримання інформації про час, місце, інших необхідних умов з метою організації, здійснення майбутнього нападу - злочинних дій (спроб зґвалтування, іншого фізичного насильства);
- хепіслепінг (happyslapping) – представляє собою новий вид кібербулінгу, започаткований у свій час в англійському метро – підлітки починають штурхати одне одного, а один з їх кола знімає ці дії на камери, наприклад, на мобільну камеру і в подальшому розміщуються без жодної згоди жертви в Інтернеті;
- кібергрумінг – проявляється у вигляді сексуального насильства проти дітей в Інтернеті; у довірливих дітей через соціальні мережі отримуються інтимні фото або відеоматеріал, з подальшим шантажем дитини з метою отримання грошей або зустрічей офлайн [Olweus].

Згідно висновків дослідників, чутливі, сором'язливі, невпевнені в собі діти або діти з низькою самоповагою найчастіше стають жертвами булінгу. До цієї групи, на думку Дана Олвеуса, також слід віднести дітей, які мають схильність до депресії, не мають жодного близького товариша. У таких дітей, як правило, спілкування з дорослими більш успішніше, ніж з однолітками [Olweus].

Разом з тим, сильні, обдаровані особистості, як відзначають експерти, також можуть стати жертвами булінгу. Обдарована особистість, перебуваючи у звичайній школі, може викликати заздрість або роздратування однолітків. Це запускає механізм булінгу. Здібний, допитливий і сильний учень викликає заздрість, ревності, коли довкола нього учитель акумулює свою увагу. Таким чином, обдарований учень ізолюється від класу, негативне відношення до нього стає тригером відповідної поведінки і неприйнята в класі дитина поступово починає, порушуючи правила, діяти імпульсивно і необдуманно

[Дорожко]. Моніторингові дослідження виявили ключові механізми розвитку булінгу:

- страх;
- конкуренція;
- заздрощі;
- інакшість та її неприйняття;
- намагання когось підпорядкувати власній волі;
- бажання принизити іншого або витіснити з колективу, групи [Король].

На думку провідних спеціалістів, булінг представляє собою розповсюджене соціально-психологічне явище. Булінг здійснює вплив на всіх дітей класу, на все середовище, де він виникає. Дан Ольвеус, зокрема, досліджуючи булінг, як соціально-психологічний акт, описав наступну рольову структуру булінгу:

- учень – жертва булінгу;
- учні-булери, які ініціюють або здійснюють насилля, переслідування, агресію; учні-булери являються лідерами в процесі булінгу;
- послідовники булерів – учні, які хоч і не ініціюють булінг, однак беруть в ньому активну участь, позитивно ставляться до знущань;
- пасивні булери – учні, які не втручаються в процес булінгу, однак, через привертання уваги до ситуації, відкрито її підтримують;
- потенційні булери, учні, які ззовні не виявляють того, що їм подобається знущання;
- спостерігачі за процесом булінгу – учні, які байдужі до ситуації і вважають, що це їх не стосується;
- потенційні захисники жертви булінгу – учні, які хоч нічого не протидіють, однак, негативно ставляться на агресії чи насильства;
- захисники жертв булінгу – учні, які не тільки негативно ставляться до булінгу, але й намагаються їй допомогти або захистити [Olweus].

Враховуючи наведений матеріал, ми можемо зробити висновок, що явище булінгу носить масовий, глобальний характер. Більшу частину дня діти перебувають у школі, де не тільки отримують знання, але й розвиваються як особистості, вчаться спілкуватися, соціалізуються. Отже, одним із найважливіших завдань сучасних закладів загальної середньої освіти являється визнання проблеми булінгу, формування належного середовища в закладах освіти з метою профілактики та боротьби з негативними соціально-педагогічними наслідками даного явища.

Причинами булінгу, виходячи з моніторингових досліджень, виступають різні фактори. На думку експертів, причини булінгу можна виділити у такі групи:

- зовнішні (зовнішній вигляд учня-жертви булінгу, наявність або відсутність у нього дорогих речей), а також вплив ЗМІ (перегляд відео продуктів, які перенасичені актами агресії, насильства);
- внутрішні (об'єктивні фактори) – стосунки з родичами, недостатня батьківська увага, жорстоке поводження батьків, наявність у дитини фізичних або психічних вад;
- внутрішні (суб'єктивні фактори) – рівень успішності у навчанні, наявність в класному колективі різних субкультур;
- особистісні якості булерів – агресивність, гіперактивність, заздрість, лідерство, віктимність [Булінг в укр.шк., ел.].

Насильницькі дії булерів по відношенню до інших, як свідчить практика, привертають увагу однолітків, що стає тригером поширення булінгу. Разом з тим, слід підкреслити, що такі насильницькі дії досить часто не отримують належної уваги зі сторони дорослих (вчителів, батьків, громадськості), що також сприяє поширенню булінгу в закладі освіти.

Проблема булінгу в закладах освіти досліджується в працях вітчизняних науковців. Характерною особливістю булінгу, на думку О. Капітоненко та І. Леонтьєвої, є довготривала депривація дитини в рамках певної соціальної групи. Автори підкреслюють, що пригнічення особистості - це сутність

систематичного психологічного насильства (мобінгу), метою якого являється самоствердження кривдників. В працях О. Капітоненко та І. Леонтьєвої виділені форми вияву шкільного мобінгу:

- ізоляція жертви булінгу;
- поширення пліток, чуток;
- висміювання жертви;
- систематичне кепкування з будь-якого приводу;
- задирство;
- знущання;
- фізичні та психічні приниження;
- бойкот або ігнорування;
- псування особистих речей жертви [Капітоненко, Леонтьєва, с. 33].

Автор Т. Годецька в своїх працях розглядає явище булінгу в аспекті вікових та статевих особливостей. На думку дослідниці, в булінгу дівчаток превалюють образи, плітки, загрози, а для хлопчиків характерні бійки, образи та загрози. Тобто, для хлопчиків більш характерний фізична форма булінгу. Однак, Т. Годецька доводить, що фізичний булінг для осіб чоловічої статі значно зменшується в старших класах.

На думку науковиці, психологічний булінг найбільш характерний дівчатам і у старшому шкільному віці він не має статистичного зниження [Годецька, с. 42]. Таким чином, Т. Годецька робить висновки відносно вікових та статевих особливостей форм і проявах булінгу та соціальному ставленні до даного явища.

Незворотні процеси погіршення фізичного і психічного здоров'я в умовах довготривалого процесу булінгу конкретних школярів досліджував в своїх працях Х. Лейман (H. Leyman). На думку автора симптоматику булінгу слід поділити на сім груп:

1. Перша група обумовлена впливом стресу на когнітивні функції, що спричиняють порушення пам'яті, концентрації уваги, швидке

роздратування, агресію, загальну втому, депресію, апатію, відчуття незахищеності, слабкості, фрустрації;

2. Друга група корелюється з психосоматичними симптомами – нічні жахи, відчуття слабкості, болі у шлунку, блювання, діарея, втрата апетиту, схильність до плачу, відчуття слабкості;
3. Третя група обумовлена виділенням стресових гормонів і поєднує симптоми, які пов'язані з діяльністю автономної нервової системи – пітливість, серцебиття, часте дихання, біль у грудях, сухість в роті;
4. Четверту групу симптоматики булінгу пов'язують з м'язовим напруженням – біль у м'язах, шиї, спині;
5. Проблеми сну обумовлюють п'яту групу симптоматики – труднощі під час засинання, раннє пробудження, переривчастий сон;
6. Шосту групу пов'язують з загальною слабкістю і слабкістю в ногах;
7. До сьомої групи відносяться втрата свідомості, тремтіння всього тіла або його окремих частин (тремор) [Leuman].

Таким чином, у жертв булінгу спостерігаються погіршення уваги, пам'яті, проявляється загальна втома і депресія, присутні нічні жахиття, часте серцебиття і дихання, розлади шлунку. Разом з тим, у дітей шкільного віку, які стають жертвами булінгу знижується успішність, пропадає впевненість в собі, послаблюється самооцінка [Деркач; Коваль].

Дослідниця Н. Прібиткова у своїй науковій публікації перелічує риси та ознаки, які можуть бути водночас і причиною, так і наслідком булінгу:

- боязливість;
- вразливість;
- замкнутість у собі;
- сором'язливість;
- підвищена тривожність;
- невпевненість у собі з низькою самооцінкою;
- схильність до депресивних станів і можливих думок про самогубство;

- фізична слабкість тощо [Прібиткова].

В працях Т. Годецької розглядається зв'язок булінгу і питання ідентичності. Автор доводить, що шкільне насильство спричиняє порушення в частині розвитку ідентичності. Відчуття безнадійності й безпорадності, які виникають в результаті тривалого стресу, сприяють виникненню суїцидальних думок. На думку дослідниці, чим менший вік дитини, тим складніше вона переживає булінг. Це твердження авторка робить, виходячи з незрілості пристосувальних механізмів. Разом з тим, дитина намагається за будь-яких умов пристосуватись до жорстокого поводження, навіть ціною відхилення від норм психічного розвитку [Годецька, с. 42].

Питання взаємозв'язку булінгу і низького рівня сімейного достатку розглядається в працях Л. Сидоренко, А. Ратнікової, К. Трибулькевич. Автори підкреслюють, що діти з сімей із низьким рівнем достатку, а також діти, закриті до спілкування вдвічі частіше за інших піддаються шкільному насильству. Також дослідники в цьому аспекті виділяють таку групу дітей як внутрішньо переміщені діти і зазначають, що вони є більш вразливими до різних форм насильства, обумовленого конфліктами. Вразливість внутрішньо переміщених дітей впливає на їхню соціальну поведінку [Сидоренко та ін.].

Підвищенню ризиків булінгу опосередковано сприяють економічні труднощі, оскільки несуть загрозу соціальній інтеграції дітей [Лубенець]. Отже, роботу з попередження булінгу необхідно здійснювати з усіма школярами. Таку роботу мають проводити не тільки вчителі та батьки, але й лікарі та психологи.

Однією з ключових проблем у протидії шкільному булінгу, на думку Ю. Градової, є те, що вчителі часто ігнорують факти цькування дітей та підлітків. Більшість педагогів, як показує практика, роблять вигляд, що нічого не відбувається – навіть тоді, коли жертва булінгу звертається про допомогу [Градова]. В окремих випадках жертва шкільного булінгу може стати об'єктом зворотних звинувачень – віктимблеймінгу.

Тут варто вказати, що булінг може відбуватися не лише між школярами. Нажаль, булерами можуть бути і педагогічні працівники. У процесі взаємодії з учнями деякі педагоги можуть поводитися з учнями неприпустимо грубо, завдаючи їм психологічної шкоди. Втім, варто вказати, що і вчитель може стати об'єктом булінгу від учнів [Кормило, с. 174-187].

У розвинених країнах проблема булінгу також займає особливе місце у соціально-психологічних та педагогічних дослідженнях. Зокрема, у Великій Британії, як зазначає Л. Лушпай, існує практика призначати педагога або психолога, який буде відповідати за вирішення питань, обумовлених булінгом, зі штату школи. В обов'язки такого відповідального входить не тільки спостереження за поведінкою учнів, але й надання у разі необхідності належної допомоги або компетентної консультації. Разом з тим, школам рекомендується регулярно здійснювати моніторинг щодо спілкування учнів на предмет виявлення булінгу [Лушпай].

Ще одним прикладом може слугувати досвід шведської системи освіти, де діти захищені від цькування у школах на законодавчому рівні. Так, у 2006 році було запроваджено закон, який суворо забороняє булінг відносно школярів. Якщо до того часу кількість скарг від дітей, які постраждали від булінгу, тільки зростала, то після оновлення законодавства показники звернень почали знижуватися. Особливу роль у цьому процесі зіграла система шкільної медіації, основною метою якої є розв'язання конфліктів між школярами за сприяння третіх осіб [Джуська].

Підсумовуючи вищезазначене, варто вказати, що безпека дитини, її здоров'я, життя та здатність захистити свої права та інтереси – це одні з найактуальніших питань в сучасному соціально-педагогічному дискурсі. В нинішніх умовах насилля є доволі розповсюдженим явищем, і заклади загальної освіти використовуються булерами як сприятливе для цькування середовище [Журавко].

Дослідник Ю. Суденко, аналізуючи соціальне значення булінгу, зазначає, що це негативне явище є підґрунтям упереджень, дискримінації,

зловживань, конфліктів, переслідувань, насильства і призводить до розчарувань, демотивації, відчуження, невдоволення. Отже, булінг – це одна із найважливіших і складних соціальних проблем сучасності [Суденко, с. 39].

Отже, булінг як вагома психолого-педагогічна та соціальна проблема доволі широко та всебічно висвітлена у працях сучасних українських та зарубіжних науковців. Нажаль, в Україні, попри впровадження нового законодавства, яке повинно захищати дітей від цькування у школах, ця проблема все ще не вирішена на прикладному рівні. Втім, сьогодні школярі мають змогу звернутися до правоохоронних органів і засвідчити факти цькування з подальшим адміністративним покаранням булерів. Це, на нашу думку, істотне зрушення, оскільки проблема булінгу в системі загальної середньої освіти тривалий час замовчувалася – як керівництвом шкіл, гімназій, ліцеїв, так і педагогами, а подекуди і самими жертвами цькування. Тому станом на сьогодні першочерговим завданням є створення умов для того, щоб навколо проблеми булінгу було створене коло гласності і незамовчуваності, що передбачає розробку цілісної системи заходів та механізмів для попередження цькування дітей та підлітків у закладах загальної середньої освіти.

1.3 Нормативно-правове забезпечення соціальної профілактики булінгу в закладах загальної середньої освіти

Дослідження можливостей для соціальної профілактики булінгу у закладах загальної середньої освіти передбачає занурення у нормативно-правові основи, що забезпечують функціональність цього процесу на прикладному рівні. Оскільки за останні роки проблема булінгу почала набувати розголосу, у тому числі в суспільному та науковому дискурсі, це викликало нагальну потребу в переосмисленні законодавчих норм, які регулюють процес соціальної профілактики цькування у закладах загальної середньої освіти і захищають дітей, підлітків від системного булінгу.

У першу чергу, слід вказати, що безпека освітнього середовища – це один із ключових пріоритетів нашої держави [Запобігання булінгу, Сюрвачик та ін.]. У п. 1 ст. 1 Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 № 463-IX (станом на 16.03.2025) подано поняття безпечного освітнього середовища, згідно якого протидія булінгу розглядається в якості сукупності умов, які запобігають і блокують прояви фізичної, моральної та/або майнової шкоди, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації, поширення неправдивих відомостей, пропаганди та/або агітації учасникам освітнього процесу в закладі освіти. Зокрема в даному ЗУ наголошується на кібербезпеці, яка трактується у розуміння захисту персональних даних дітей і підлітків шляхом використання кіберпростору [ЗУ Про повну загальну, ел.]. Отже, протидія булінгу – надважливий аспект у створенні безпечного освітнього середовища, в якому кожен суб'єкт освітнього процесу має рівні права та можливості.

Роль і значення соціальної профілактики опосередковано описані в листі МОН від 14.08.2020 «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)». У листі наголошується на профілактиці насильства в закладах освіти як ефективному інструменті щодо запобігання проявам булінгу. Також в даному листі висловлюють рекомендації відносно створення в закладі освіти атмосфери спільного і відповідального ставлення один до одного в рамках міжособистісної взаємодії суб'єктів освітнього процесу [Лист МОН, ел.].

У Рекомендаціях Міністерства освіти і науки України щодо застосування норм закону «Про освіту» зазначено, що профілактичні заходи, спрямовані на превенцію булінгу, мають мати комплексний характер і включати управлінський та освітній компоненти. Крім того, передбачається, що важливим аспектом у цій роботі є підвищення професійних компетенцій соціального педагога, психолога, які повинні своєчасно виявляти та запобігати випадки цькування у середовищі ЗЗСО [Рекомендації МОН, ел.].

Справжнім проривом на шляху до протидії булінгу стала ухвала змін до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018. Відповідно до змін, засновнику закладу освіти необхідно:

- сформувати план заходів щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню) здобувачів освіти;
- здійснювати контроль за виконанням плану заходів, які спрямовані на питання запобігання та протидії булінгу (цькуванню, насильству) в освітньому закладі;
- розглядати скарги за заявами здобувачів освіти, їхніх батьків/законних представників, інших осіб щодо відмови у реагуванні на випадки булінгу та приймати адекватні рішення за результатами розгляду скарг;
- всебічно сприяти створенню в закладі освіти безпечного освітнього середовища;
- вживати заходи в частині надання здобувачам освіти соціальних та психолого-педагогічних послуг, в тому числі тим особам, які вчинили боулінг, стали свідками цього явища або постраждали в його наслідок [ЗУ Про внесення змін, ел.].

У цьому з законі вказано, що засновник закладу освіти реалізує такі функції:

- здійснює контроль за недопущенням привілеїв чи обмежень (дискримінації) за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;
- розглядає усні та письмові заяви (скарги, повідомлення) учасників освітнього процесу, інших осіб про невжиття заходів щодо запобігання і протидії насильству та жорстокому поведженню з

дітьми в закладі освіти та приймає рішення за результатами їх розгляду;

- у разі вчинення жорстокого поводження з дитиною керівником закладу освіти – розглядає усні та письмові заяви (скарги, повідомлення) про випадки жорстокого поводження з дитиною в закладі освіти протягом однієї доби з моменту надходження та у разі виявлення ознак жорстокого поводження з дитиною невідкладно повідомляє про це батьків, інших законних представників дитини, а також письмово повідомляє уповноважений підрозділ органу Національної поліції України та службу у справах дітей [ЗУ Про внесення змін, ел.].

Змінами до статті 30 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» передбачено зобов'язання закладів освіти забезпечувати на своїх веб-сайтах відкритий доступ до правил поведінки здобувача освіти в закладі освіти, плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу, порядку подання та розгляду заяв про випадки булінгу від здобувачів освіти, їх батьків, тощо [ЗУ Про внесення змін, ел.].

Основні завдання щодо соціальної профілактики булінгу, які покладені на відповідальність соціальних педагогів ЗЗСО, висвітлені у ст. 76 даного закону. Відповідно до його положень, в закладі загальної середньої освіти повинен здійснюватися соціально-педагогічний патронаж, в зоні відповідальності якого знаходяться наступні питання:

- сприяння процесам взаємодії освітніх закладів, сім'ї, суспільства в частині виховання здобувачів освіти, успішної адаптації в соціальному середовищі;
- забезпечення профілактики та запобігання булінгу;
- сприяння консультативній допомозі батькам, опікунам, іншим особам, надання психологічного супроводу особам, які зазнали

булінгу, стали його свідками або вчинили булінг [ЗУ Про внесення змін, ел.].

Слід зазначити, що змінами до статті 73 Закону, Освітньому омбудсмену надається право:

- здійснювати перевірку заяв про випадки булінгу в закладі освіти, повноту та своєчасність заходів реагування на такі випадки з боку педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, керівництва та засновника закладу освіти;
- отримувати інформацію від центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки щодо загального числа випадків булінгу у закладах освіти за визначений період [ЗУ Про внесення змін, ел.].

Законом України «Про освіту» передбачається, що центральним органом виконавчої влади щодо питання запобігання та протидії булінгу впроваджується система відповідних заходів в освітніх закладах, порядок реагування на явище булінгу, в тому числі, порядок надання здобувачам освіти допомоги виховного характеру [ЗУ Про освіту].

Типовою програмою для дітей та інших осіб, які вчинили булінг, передбачено в межах сесій здійснення занять, мета яких полягає у поступовому формуванні в булерів ключових компетентностей в аспекті застосування в комунікаційному процесі ефективних та ненасильницьких стратегій, задоволенні власних потреб осіб, які вчинили боулінг, у просоціальний та асертивний спосіб [Про затвердження... ел.]. При цьому пропонується ряд необхідних методів, а саме:

- діагностування;
- індивідуальна робота;
- групова робота;
- змішаний варіант роботи [Про затвердження, ел.].

Попередньо дана теза була висвітлена у листі МОН «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)». У цьому листі зазначалося, що, відповідно до наказу

Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Змін до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» від 25.06.2020, булер підлягає взяттю на профілактичний облік поліцейськими підрозділами ювенальної превенції з метою здійснення заходів індивідуальної профілактики [Лист МОН, ел.].

Наведені у даному параграфі окремі нормативно-правові положення дають змогу стверджувати, що станом на сьогодні питання соціальної профілактики булінгу має достатнє законодавче підґрунтя. У першу чергу, конкретизовано сутність булінгу та його зміст на рівні законодавства; по-друге, висвітлено ключові завдання керівництва закладів освіти у протидії цькуванню; по-третє, окреслено основні заходи у попередженні булінгу. Однак, як уже зазначалося раніше, більшість питань, пов'язаних з соціальною профілактикою булінгу, все ще не вирішені у нормативно-правовій площині. Зокрема, відсутні формулювання чітких функцій працівників закладів загальної середньої освіти у рамках соціальної профілактики булінгу; не визначені практико-орієнтовані заходи, які передбачають систематичну роботу з булерами та їх жертвами.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ СЕРЕД УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1 Сучасні тенденції у соціальній профілактиці та боротьбі з булінгом серед учнів закладів загальної середньої освіти

Розповсюдженість проблеми шкільного булінгу обумовила значне посилення уваги до пошуку шляхів, які могли б її мінімізувати, а також сприяли б формуванню психологічно сприятливого освітнього середовища в ЗЗСО. За останні роки сформувалися певні тенденції у системі соціальної профілактики шкільного булінгу, які дають змогу протидіяти його поширенню серед учнів.

Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у Новій українській школі (2020 р.) визначає безпечне і здорове освітнє середовище як таке, де створені всі необхідні умови для унеможливлення завдання учасникам освітнього процесу будь-якої шкоди. Йдеться, зокрема, про умови, які передбачають захист учасників освітнього процесу від фізичного, психологічного насильства, дискримінації, приниження честі, гідності, ділової репутації, поширення неправдивої інформації, у тому числі з використанням засобів кіберпростору [Національна стратегія... ел.].

Шкільний булінг, який поширюється і призводить до негативних наслідків, згідно висновків експертного товариства, потребує ефективної профілактики на самому високому рівні у вигляді державної підтримки – дієвих програм, створення комітетів для повсюдного впровадження. Інтеграція державної підтримки ефективної профілактики шкільного булінгу передбачає дотримання і відданість наступним принципам:

- принципу законності та верховенства права;

- принципу поваги прав і свобод кожної особистості;
- принципу недопустимості дискримінаційних дій за будь-якою ознакою;
- принципу розвитку толерантності і прийняття;
- принципу ненасильницького усунення конфліктів, вирішення протиріч [Цюман].

Реалізація референтних принципів можлива за умови активної взаємодії всіх суб'єктів процесу – учнів, вчителів, соціальних служб, представників дитини (батьків, опікунів). Створення спеціальних комісій в кожній школі, згідно наказу МОН України №1646 від 28.12.2019 року, має на меті вжиття заходів щодо ефективної профілактики булінгу у школі. До числа компетенцій створених спеціальних комісій входить розгляд випадків можливого цькування і недопущення їх в майбутньому. В зоні відповідальності спеціальних комісій, крім того, знаходяться питання підвищення рівня інформованості всіх суб'єктів освітнього процесу, вжиття заходів в частині створення безпечної, мирної, дружньої атмосфери в навчальному закладі, реалізація особистісно-орієнтованого підходу до кожного учня.

Як показує досвід останніх десятиліть, заклад освіти, насамперед, школа – це середовище, де формується уявлення про навички, які потрібні всім учасникам освітнього процесу для запобігання насильству в різних проявах, безконфліктного спілкування. Основна відповідальність за досягнення такого рівня безпеки освітнього простору покладена на соціально-психологічну службу закладу загальної середньої освіти. Однак для того, щоб ефективно протидіяти булінгу, в школах реалізовується системний підхід, який також спрямований на залучення до профілактичних заходів керівництва закладу загальної середньої освіти, батьків, представників органів місцевої влади, членів громадських організацій і самих учнів.

Як уже зазначалося у першому розділі дослідження, соціально-педагогічна профілактика здійснюється на первинному, вторинному та

третинному рівнях, що ми також можемо назвати однією з ключових тенденцій у протидії шкільному булінгу. Кожен з цих рівнів має свої особливості:

- 1) Первинний рівень профілактики передбачає організацію заходів, які спрямовані на формування знань про активний спосіб життя, який може задовільнити потреби та інтереси людини, захистити її права. Більшість заходів носять інформаційний, просвітницький характер, і мають на меті формування стійкої негативної позиції щодо маніпуляцій та гострих конфліктів.
- 2) Вторинний рівень профілактики булінгу передбачає переважно групові форми взаємодії соціального педагога з учнями. Основна мета – зміна ставлення особистості до себе і тих, хто її оточує; формування навичок поведінки, які допомагають уникнути гострих конфліктних ситуацій, і які потенційно можуть призвести до насильства. Для цього проводяться тренінги, наприклад, «Рівний – рівному», а також відновні практики. На вторинному рівні відбувається корекційна робота з метою усунення проявів соціальних девіацій та формування уявлень про безпечний спосіб життя, в рамках якого індивід володіє навичками вибудовування взаємин з ровесниками, здатний об'єднуватися з однокласниками для спільної діяльності.
- 3) Третинний рівень профілактики булінгу в закладах загальної середньої освіти має на мету інтеграцію школярів у соціальне середовище. Це стосується як тих школярів, які стали жертвами цькування, так і тих, які виступили у ролі кривдників та агресорів. Специфічною характеристикою цього рівня профілактики є виявлення особливостей поведінки школярів, які могли б послугувати тригером до виникнення проблеми. При цьому допомогу школярам надають паралельно декілька фахівців.

На переконання сучасних дослідників, профілактична робота у закладах загальної середньої освіти з метою протидії булінгу має бути комплексною.

Зазначається, що комплексний підхід включає такі напрямки, як управлінський, просвітницький та корекційно-розвивальний.

Управлінський підхід забезпечує керівник закладу загальної середньої освіти. В межах його компетенції – організація зворотного зв'язку від учнів та педагогів щодо безпеки освітнього середовища. Йдеться, насамперед, про сприятливість психологічного клімату – в учнівському колективі і школі загалом. Також керівник несе відповідальність за вироблення офіційної позиції закладу освіти щодо булінгу. Не менш вагомими функціями керівника ЗЗСО є:

- інформування школярів, батьків, педагогів про впроваджені механізми протидії булінгу;
- розробка та впровадження загальних правил поведінки для всіх суб'єктів освітнього процесу;
- визначення меж відповідальності учасників освітнього процесу за підтримання психологічної безпеки в освітньому просторі закладу загальної середньої освіти;
- проведення інструктажів для педагогічних працівників, учнів та батьків;
- розробка плану заходів по боротьбі з булінгом;
- визначення порядку реагування на випадки цькування;
- визначення порядку подання заяв до розгляду про випадку булінгу в межах освітнього закладу;
- визначення міри відповідальності осіб, які беруть участь у цькуванні інших школярів.

Слід вказати, що перераховані вище заходи регулюються чинним законодавством і нормативними документами (як-от Статут школи). Для того, щоб ці заходи були ефективними, у закладах загальної середньої освіти організовуються:

- зустрічі із працівниками соціальних служб, психологами, соціальними педагогами, батьками;

- зустрічі з працівниками правоохоронних органів за закладів охорони здоров'я;
- факультативи та гуртки;
- програми правових знань;
- тренінги (розвиток емпатії, колективності, дружності, комунікативності тощо);
- спортивні змагання командного типу;
- служби, куди учні можуть звернутися у випадках, пов'язаних з цькуванням [Андрєєнкова].

У рамках комплексного підходу активно впроваджується такий напрямок соціальної профілактики як просвітницька робота. Це доволі широкий напрямок взаємодії з учнями, педагогами та батьками, який передбачає, у першу чергу, проведення бесід на вузькі теми:

- толерантність до оточуючих;
- антидискримінаційна поведінка школярів;
- розвиток взаємоповаги та навичок співробітництва;
- принципи дотримання прав людини та ін. [Андрєєнкова].

Для того, щоб перелічені вище заходи були цікавими для школярів, соціальні педагоги проводять зустрічі за участі органів ювенальної превенції, членів громадських організацій та ін. При цьому основними формами просвітницької роботи в рамках соціальної профілактики булінгу залишаються:

- лекційна робота;
- конкурси, творчі заходи, концерти;
- організація клубів (наприклад, з правових знань);
- організація консультативних пунктів тощо [Гевчук].

Наступний напрямок – корекційно розвивальний – передбачає запровадження програм тренінгів з розвитку соціальних навичок. Цільовою аудиторією таких тренінгів виступають:

- діти зі схильністю до девіантної поведінки;

- діти з підвищеною агресивністю;
- діти з деструктивних сімей.

Такі тренінги спрямовані на:

- виявлення проявів агресії у школярів та вживання заходів для їх мінімізації;
- заміщення агресивної поведінки на асертивну;
- розвиток уявлень про загальнолюдські цінності;
- формування толерантного ставлення до людей;
- корекція агресивної поведінки;
- формування компетентності педагогів з питань своєчасної ідентифікації насильства серед учнів;
- подолання проявів егоцентричної поведінки;
- розвиток навичок ефективної, доброзичливої комунікації з ровесниками;
- формування вольових рис характеру та цілеспрямованості;
- розвиток емпатії тощо [Гевчук].

Невід'ємною складовою соціальної профілактики булінгу є робота з батьками школярів, яка реалізовується в наступних форматах:

- проведення батьківських зборів;
- організація тренінгів та практичних занять;
- проведення індивідуальних та групових консультацій;
- організація педагогічних консиліумів;
- проведення лекцій та семінарів і т. д. [Гевчук].

В сучасному освітньому середовищі особливе місце займає досвід інших країн у попередженні та протидії шкільному булінгу. Програми, які реалізуються закордоном, мають певні спільні риси, а саме:

- обов'язковість проведення анкетувань серед учнів щодо поточної ситуації з булінгом у школі;
- розробка за запровадження єдиного кодексу поведінки;

- акцент на спостереженні педагогів за учнями, у тому числі, поза межами школи (на спортивному майданчику, під час екскурсій, в їдальні тощо);
- розробка стратегій поведінки педагогів у ситуаціях, які потребують втручання [Петренко].

В минулому спілкування вчителів з учнями будувалося в аспекті дисциплінарного підходу. Дана практики орієнтована на виявленні правопорушень, пошук винних в негативній ситуації, покарання тих, хто завинив. Слід зауважити, що в умовах даної практики, коли всі зусилля спрямовуються на приховання конфлікту метою ухилення від покарання, у дитини відсутнє усвідомлення провини, не формується прагнення виправити негативну ситуацію. Науковцями, на противагу дисциплінарному підходу, був розроблений інший метод – відновний. В основі даного підходу лежить фактор довіри, що передбачає залучення всіх суб'єктів, причетних до конфлікту, до обговорення ситуації, прийняття адекватного рішення, розв'язання інциденту з метою формування і досягнення порозуміння або консенсусу та/або формування в закладі освіти ненасильницького середовища.

Відновний підхід, на противагу дисциплінарному, в рамках програми профілактики шкільного булінгу фокусується на особистостях учасників конфлікту, а не на покаранні. Перед вчителем стоїть завдання розібратися причинах інциденту, що допоможе його усунути і запобігти у майбутньому. Відновлений підхід передбачає, таким чином, формування у свідомості учнів почуття відповідальності за скоєне, усвідомленні глибини скоєного, розуміння тяжкості заподіяної шкоди. Отже, у школяра формується, розвивається і вдосконалюється емоційний інтелект, здатність до емпатії, спроможність співпереживати іншим, намагання виправити задану шкоду [Андреєнкова].

Відновлений підхід лежить в основі Шкільної служби порозуміння (ШСП). Дана структура, керуючись принципами відновленого підходу, вирішує конфліктні ситуації, навчає конструктивним моделям комунікації. Шкільна служба порозуміння складається з 8-10 старшокласників, які здійснюють процедури вирішення конфліктних ситуацій між однолітками,

наприклад, в рамках медіації, кола примирення, навчання. На чолі даної служби знаходиться Координатор. Це може бути педагог, соціальний педагог, практичний психолог. У разі потреби Координатор долучається до процедур вирішення конфліктних ситуацій, в тому числі, і до навчання [Методичні рекомендації].

Процес медіації представляє собою добровільні і конфіденційні дії, в умовах яких третя сторона, медіатор сприяє знаходженню сторонами конфлікту взаємо порозуміння, прийнятного для сторін непорозуміння варіанту. Медіація характеризується особливою рисою, яка полягає у спільній для сторін конфлікту відповідальності за прийняття і виконання рішення.

Розглянемо основні принципи медіації:

1. Принцип добровільності. Даний постулат полягає у добровільності кожної сторони щодо участі у переговорах, усвідомленні, що рішення досягається виключно шляхом співробітництва. Разом з тим, даний принцип передбачає можливість добровільного припинення процесу на будь-якому етапі.
2. Принцип розподілу відповідальності. Основна ідея даного принципу полягає у відповідальності сторін в частині прийняття рішення, його виконання. В зоні відповідальності медіатора знаходиться питання дотримання правил та принципів процедури.
3. Принцип нейтральності та безпристрасності. Згідно даного принципу, медіатор не займає позиції жодної сторони, не надає їм оцінки, але допомагає обом сторонам в рівній мірі. Тобто медіатор займає нейтральну позицію, не «втягується» в конфлікт, але його зусилля спрямовані на допомогу сторонам віднайти найкраще, адекватне рішення для обох.
4. Принцип конфіденційності. Дана норма говорить про те, що ні медіатор, ні сторони суперечки не розголошують про плани, які висуваються а медіації. Виняток становлять ті ситуації, коли сторони

цим розголошенням прагнуть завдати шкоди (собі або комусь)
[Протидія булінгу, посібник].

В сучасній Великобританії широкої популярності набула програма Д. Таттума, яка складається з трьох етапів реалізації:

- робота з кризою;
- інтервенція;
- профілактика.

Експерти зазначають спорідненість програми Д. Таттума з програмою Д. Ольвеуса [Гевчук].

Здійснення профілактики булінгу у закладах освіти також може ґрунтуватись на програмі, яку розробив і запропонував освітянам американський психолог Кеннет Шор.

На думку дослідника, профілактика булінгу в учнівському середовищі складається з 12 наступних кроків:

- створення комітету, в зоні відповідальності якого протидія цькуванню;
- здійснення анкетування, опитування серед учнів різних вікових груп;
- розробка чітких правил поведінки у випадку виникнення конфліктної ситуації;
- знаходження місць і їх перевірка, де найчастіше відбувається булінг;
- навчальні заходи серед вчителів, інших працівників закладу освіти щодо поведінки у разі прояву конфлікту;
- здійснення інформаційного висвітлення проблеми цькування серед дітей в умовах тематичних заходів;
- впровадження в якості невід'ємної частини навчального процесу лекцій або курсів з питань профілактики булінгу;
- підтримка жертв цькування;
- залучення батьків або опікунів до заходів щодо профілактики булінгу;

- посилена увага вчителів та психологів до учнів – потенційних жертв цькування;
- формування адекватного ставлення до повідомлень про булінг або можливий булінг, швидке реагування на виникнення конфліктної ситуації;
- відповідна реакція на випадки булінгу в аспекті поєднання дисциплінарного і відновного підходу до ініціаторів цькування [Профілактика булінгу... ел.].

Таким чином, сучасні тенденції у соціальній профілактиці та протидії шкільному булінгу вказують на те, що в нинішніх умовах акцент здійснюється на комплексному, тобто міждисциплінарному підході, який дозволяє комбінувати різні напрямки профілактичної роботи за залучати до неї не лише педагогів та батьків, а й представників правоохоронних органів, членів громадських організацій, медичних працівників, а також працівників соціальних служб.

2.2 Емпіричне дослідження проявів булінгу серед учнів (на базі Чернігівського ліцею №1)

Теоретичне обґрунтування проблеми соціальної профілактики булінгу серед учнів у закладах загальної середньої освіти послугувало основою для проведення опитування серед вчителів.

Мета – дослідити стан проблеми булінгу в ЗЗСО і виявити необхідність заходів соціальної профілактики цього явища.

Завдання:

- розробити опитувальник для вчителів;
- забезпечити умови для проведення опитування;
- організувати опитування вчителів;
- проаналізувати результати опитування;

- здійснити розробку практичних рекомендацій для педагогічних працівників з метою підвищення ефективності соціальної профілактики та протидії булінгу серед учнів у ЗЗСО.

У дослідженні брали участь 22 педагогів. Трудовий стаж більшості педагогічних працівників – понад 5 років.

База дослідження: ліцей №1 м. Чернігів.

Розроблений нами опитувальник містив 10 запитань. Зміст опитувальника представлено в Додатку 1.

Аналіз відповідей від педагогів, отриманих у ході опитування, представлено нижче.

- 1) Відповідаючи на запитання про те, чи відоме педагогам таке явище як булінг, 44% відповіли ствердно, 36% - дали негативну відповідь, і ще 20% не змогли дати однозначної відповіді.

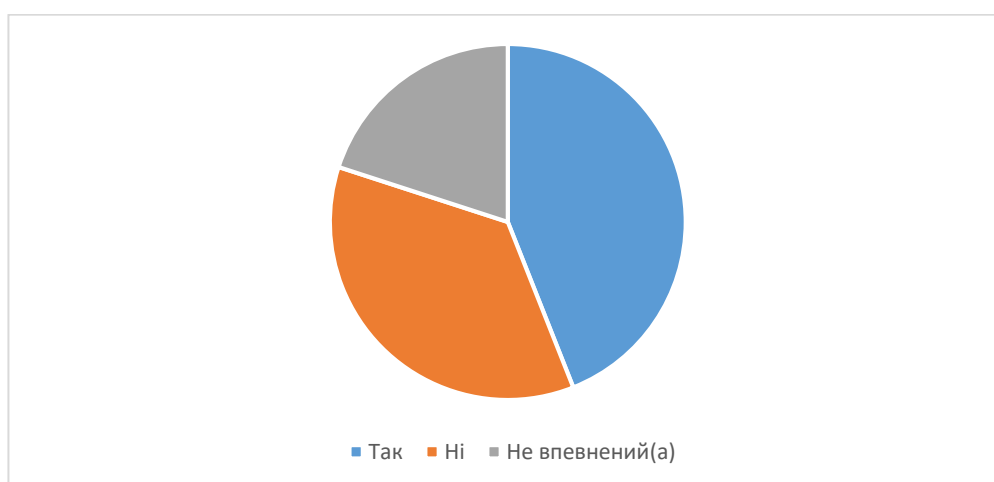

Рис. 1. Обізнаність педагогів про явище булінгу в школах

- 2) На запитання про те, чи були їхні учні коли-небудь жертвам шкільного булінгу, 30% відповіли «Так», 25% відповіли «Ні». Ще 55%, не змогли дати однозначної відповіді.

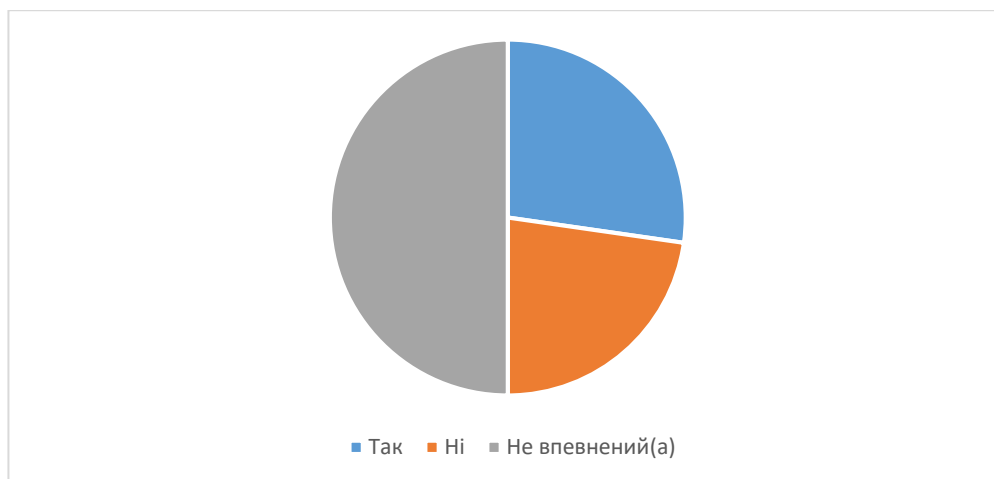

Рис. 2. Жертви булінгу серед учнів, яких навчають респонденти

- 3) Відповідаючи на третє запитання про те, чи доводилося учасникам дослідження вмішуватися у процес цькування одного учня іншими, 45% відповіли, що їм доводилося це робити, а 15% - не стикалися з подібною ситуацією. Решта 40% не змогли надати однозначну відповідь.

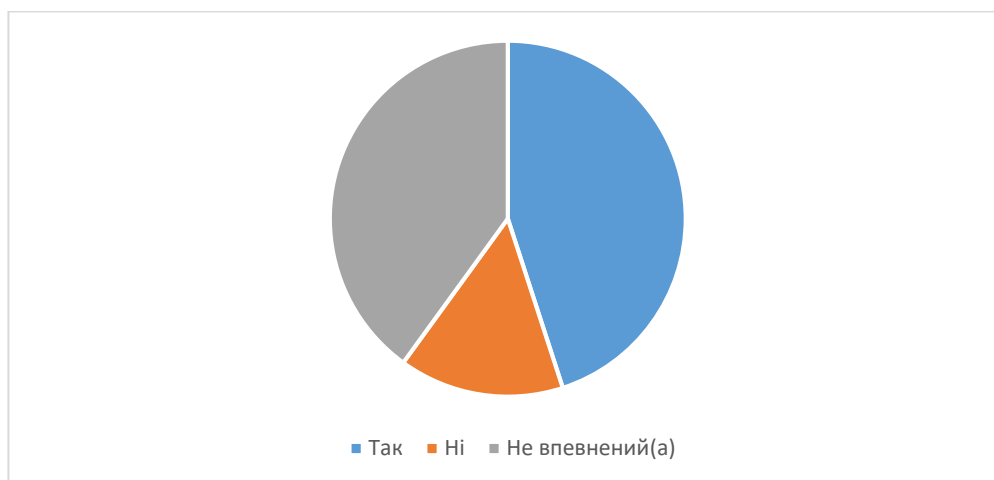

Рис. 3. Втручання педагогів у булінг

- 4) На думку більшості педагогів (55%), проблема булінгу є дуже актуальною для ліцею. Протилежної позиції дотримуються 25% вчителів. Решта 20% вважають, що ця проблема в міру актуальна для навчального закладу.

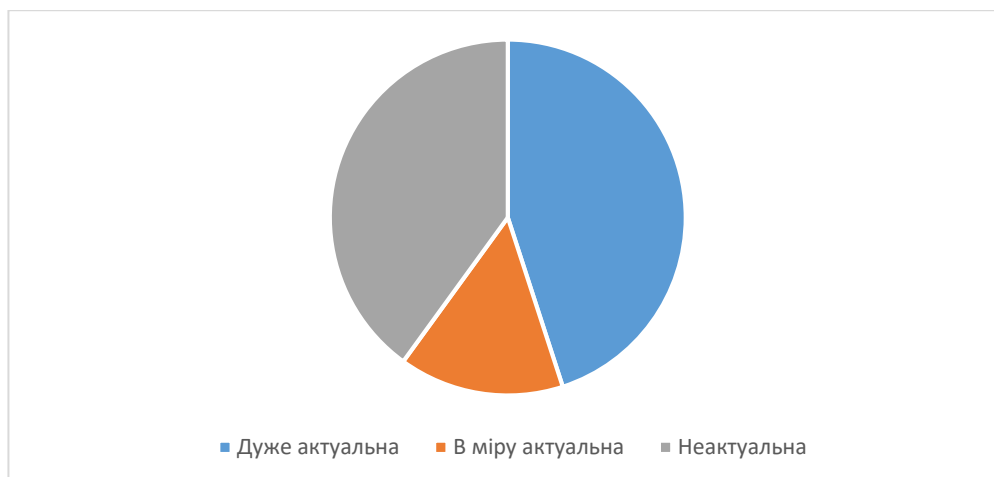

Рис. 4. Актуальність проблеми булінгу для закладу освіти

- 5) Більшій половині педагогів (55%) за роки педагогічної діяльності доводилося організовувати виховні та просвітницькі заходи, спрямовані на протидію булінгу. Ще 30% вчителів відповіли, що подібні заходи ними не організовувалися. Решта 15% не надали однозначної відповіді.

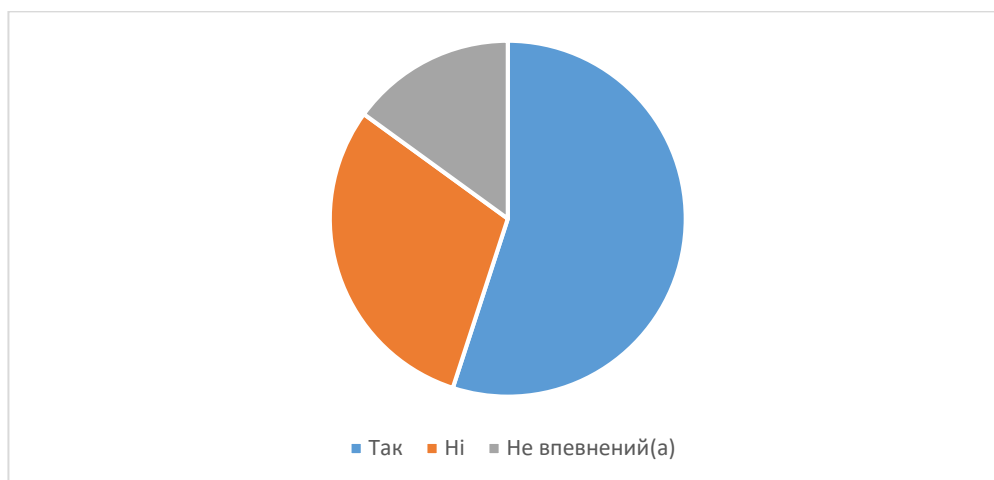

Рис. 5. Досвід педагогів в організації заходів у протидії булінгу в школі

- 6) Відповідаючи на питання про те, наскільки добре соціальний педагог ЗЗСО виконує всі свої обов'язки в аспекті профілактики та протидії булінгу, 45% педагогів відповіли, спеціаліст дуже добре справляється зі своїми основними функціями. 35% оцінили його роботу як задовільну. При цьому незадовільну оцінку поставили 20% респондентів.

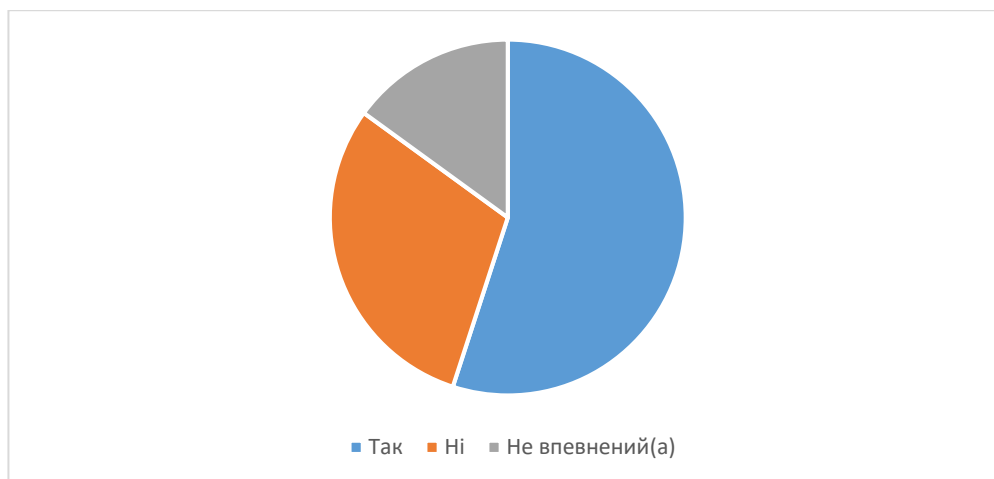

Рис. 6. Ефективність роботи соціального педагога у профілактиці та протидії булінгу

7) Респонденти, відповідаючи на питання про місця, де діти найчастіше піддають булінгу в закладі загальної середньої освіти, вказали на такі локації:

- клас – 15%;
- коридор – 25%;
- шкільний туалет – 30%;
- подвір'я – 30%.

Рис. 7. Місця в ЗЗСО, де діти та підлітки найчастіше піддаються булінгу

8) Більшість респондентів (65%) повідомляють керівництво ліцею і батьків про епізоди булінгу в закладі загальної середньої освіти.

Однак 15% вважають ці дії зайвими. Інші 20% не змогли дати однозначної відповіді.

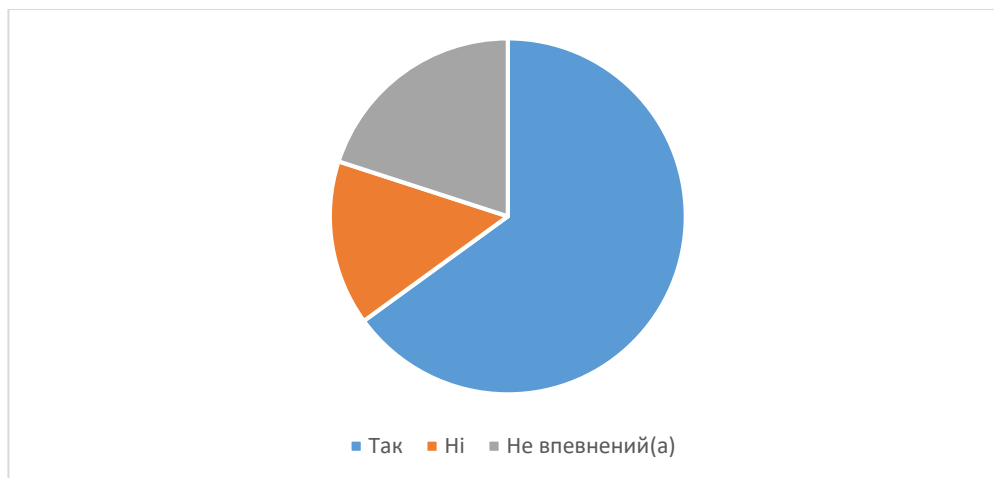

Рис. 8. Інформування керівництва ЗЗСО і батьків про епізоди булінгу

9) На запитання про те, чи впроваджена у ліцеї система профілактики та протидії булінгу, 60% педагогів відповіли ствердно, інші 25% дали негативну відповідь. Решта 15% не змогли надати однозначну відповідь.

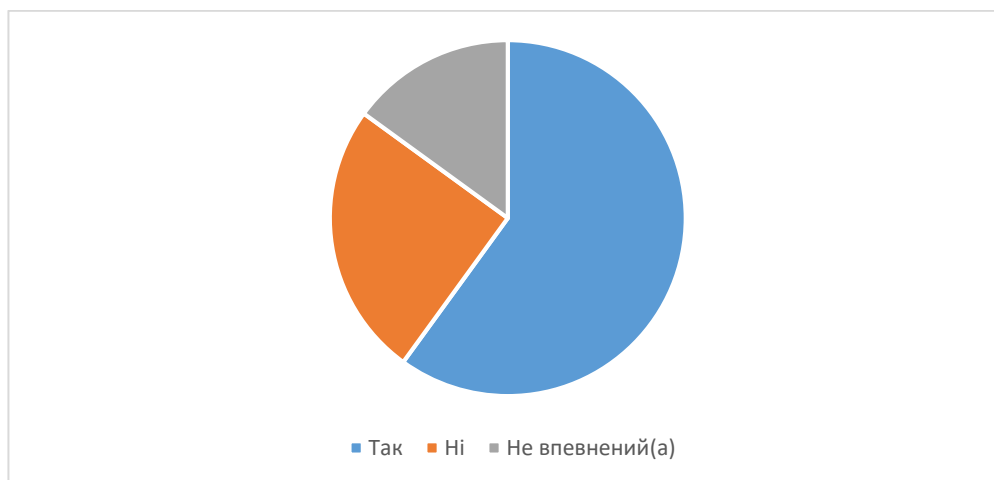

Рис. 9. Наявність системи профілактики булінгу в ЗЗСО

10) На пропозицію оцінити дії керівництва ліцею у рамках профілактики та протидії булінгу від 1 до 3, де 1 – критично низька ефективність, а 3 – максимально висока, було отримано наступні відповіді:

- 40% - висока ефективність системи профілактики булінгу;
- 35% - низька ефективність системи профілактики булінгу;

- 25% - задовільна ефективність системи профілактики булінгу.

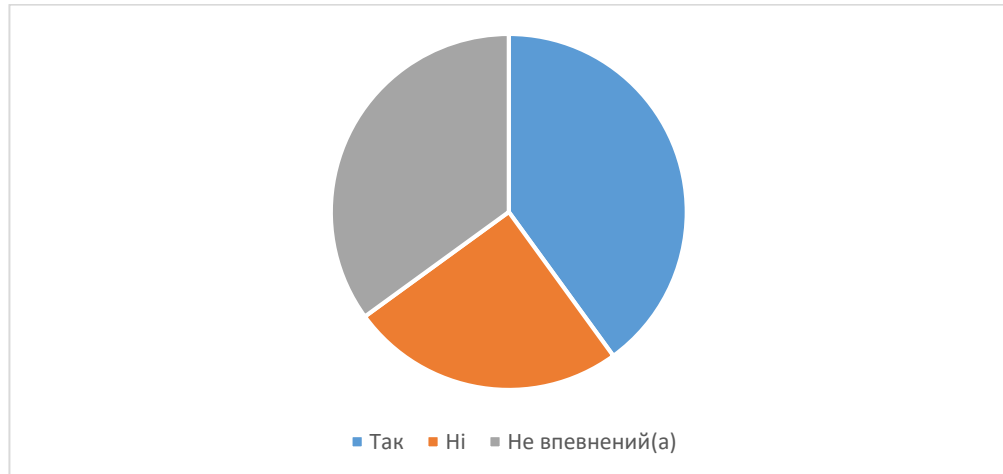

Рис. 10. Оцінка ефективності системи профілактики булінгу в ЗЗСО

Отримані у ході опитування відповіді дають змогу стверджувати, що у ліцеї №1 хоч і впроваджена політика профілактики булінгу, за результативність якої несуть відповідальність директор і соціальний педагог, але вона не є достатньо ефективною і дієвою. Отже, проблема булінгу є актуальною для даного закладу загальної середньої освіти, про що свідчать результати опитування.

2.3 Практичні рекомендації педагогічним працівникам щодо соціальної профілактики булінгу серед учнів закладів загальної середньої освіти

На основі результатів опитування педагогічних працівників було вирішено розробити практичні рекомендації для підвищення ефективності соціальної профілактики та протидії булінгу серед учнів у закладах загальної середньої освіти.

1. Використання рефлексивних практик.

Профілактика булінгу передбачає ряд наступних рефлексивних практик, які вважаються досить ефективними:

1. Обговорення в колективі складних моральних дилем, ситуацій, кейсів.
2. Емоційні щоденники.

3. Методика «Я-повідомлень».
4. Тематичні кола довіри.
5. Мовчазні практики рефлексії.
6. Рефлексивні «зони безпеки».

У рамках колективного обговорення питань моралі розглядаються реальні конфліктні ситуації, на прикладі яких учні вчаться з'ясовувати причини булінгу, здійснюють аналіз наслідків агресивної поведінки для всіх учасників, визначають найбільш конструктивні методи подолання ситуації та способи реагування.

Емоційні щоденники або «щоденники почуттів» представляють собою індивідуальну практику в рамках письмової рефлексії. Учні фіксують свої емоції, думки, переживання відносно булінгу, який мав місце в шкільному житті. Це сприяє усвідомленню власних внутрішніх станів, сприяє формуванню і розвитку самоконтролю і самоспостереження.

Метод «Я – повідомлень» дозволяє учням висловлювати власні почуття не звинувачуючи при цьому інших. Тобто даний метод дозволяє ненасильницькому вирішенню проблеми, що сприяє зменшенню ризиків ескалації.

В умовах регулярних групових зустрічей відбуваються години спілкування та тематичні кола довіри. Під час цих заходів, які відбуваються у безпечному та підтримувальному середовищі, існує можливість відверто говорити про власні емоції і озвучувати свій досвід. Кола довіри відбуваються у форматі «круглого столу», що сприяє розвитку взаєморозуміння між школярами, допомагає формуванню згуртованості, вчить слухати без осуду та ієрархії.

До рефлексивних практик відносять мовчазні практики рефлексії. В якості прикладу звернемося до вправи «Коло мовчання». Клас після напруженої ситуації мовчки сидить у колі. В руках діти тримають предмет, який виконує роль символу. Це може бути свічка, м'яка іграшка, камінь мовчання. Символічний предмет дає кожному учаснику вправи простір в

аспекті внутрішнього осмислення без тиску. Далі, якщо учні осмислили, то вони готові до наступного кроку – вербального обговорення проблеми.

Облаштування «зон безпеки» у класі дозволяє учням побути наодинці з власними емоціями. За допомогою самозаспокоєння, карток почуттів, анти стрес-матеріалів учні, знаходячись у такому безпечному куточку мають можливість без втручання дорослих знизити рівень стресу. Така практика, згідно досвіду, можлива при умові існування в класі довірливих стосунків, коли учні не встидаються або не бояться висловити свої погляди, емоції, почуття. При цьому вчителю необхідно моделювати доброзичливу і відкриту комунікацію.

2. Застосування різноманітних профілактичних методів.

У роботі класних керівників і вихователів з профілактики булінгу рекомендується використовувати наступні три групи методів:

- 1) індивідуальна робота з учнями у двох напрямках – підлітками - потенційними булерами та підлітками, потенційними жертвами булінгу;
- 2) групова робота, орієнтована на мікросоціум учнів;
- 3) робота, орієнтована на сімейні взаємини – робота з батьками і робота з батьками і їх дітьми [Андрєєнкова].

Згідно експертної думки, з якою ми висловлюємо згоду, з жертвами булінгу, дітьми, які систематично потерпають від різного роду насильства необхідно здійснювати психокорекційну роботу. Ця робота має ціллю формування життєстійкості і стресостійкості у дітей, формуванні і розвитку особистісних ресурсів в аспекті виходу із складних травмуючих ситуацій. Разом з тим, потребують уваги і відповідної психокорекційної роботи потребують діти – потенційні кривдники. Робота з даною групою учнів має ціллю корекцію поведінки по відношенню до інших дітей. Спеціалісти наголошують на систематичності такої роботи у двох напрямках, в тому числі в аспекті контролю.

З огляду на світовий досвід, ми робимо висновок, що вище наведені методи і підходи взаємно поєднуються і доповнюють одне одного в частині профілактики булінгу, агресивної поведінки, формуванні і розвитку емоційної грамотності.

В підлітковому середовищі серед найбільш ефективних психотехнік в аспекті роботи по запобіганню агресивної поведінки розглядають наступні підходи і методи:

- здійснення різноманітних психологічних заходів - тренінгів, консультацій, воркшопів, семінарів-практикумів;
- проведення і використання психологічних вправ з поведінкової терапії – казкотерапії, ігротерапії, арт-терапії, психодрам, рольових ігор, які знижують рівень ворожості і агресивності у підлітковому середовищі, розвивають у дітей комунікаційні вміння і навички, способи і варіанти рефлексії на конфліктну ситуацію (така робота здійснюється в мікрогрупах);
- індивідуальна робота з підлітками – потенційними жертвами;
- індивідуальна робота з учнями, поведінка яких демонструє схильність до цькування інших дітей;
- психологічні консультації учнів, батьків;
- з метою покращення психологічного клімату в сім'ях, впровадження різноманітних форм і підходів в роботі з батьками (індивідуальні і групові) [Гевчук].

3. Застосування заходів для протидії кібербулінгу.

З метою запобігання виникненню булінгу в навчальних закладах впроваджуються різні форми колективних робіт. Ефективними прикладами такої діяльності в підліткових колективах є наступні колективні форми робіт:

1. Організація колективних заходів – спільних ігор та проєктів, підтримка в умовах створення спільних заходів, свят, церемоній, традицій, впровадження колективних проєктів, наприклад, «Ми вміємо чути інших».

2. У рамках співпраці з Google Classroom, Trello створення різних інтернет-проектів - онлайн-журналу класу про ціннісні орієнтири підлітків, колективні роботи в частині підготовки презентацій та відеоматеріалу про булінг в підліткових колективах та методи його подолання, підготовка віртуальних проектів – виставок малюнків, фоторобіт на тему розуміння, дружби, цінностей.
3. Реалізація інтерактивних онлайн-квестів та симуляційних ігор. Віртуальні квести проводяться в умовах командної роботи, що сприяє досягненню спільної мети. За допомогою платформ Майнкрафт едюкейшн або Роблекс едюкейшн відбуваються симуляційні ігри, які ефективно сприяють підлітковій взаємодії, роз'язанню соціальних проблем, подоланню конфліктів.
4. Віртуальні ігри, змагання та турніри, які фокусуються на розвитку у підлітків емпатії, емоційного інтелекту.
5. Впровадження практики відкритої комунікації (класних годин) між учнями, учнями і вчителем, як площадки, на якій підлітки вільно висловлюють свої переживання, діляться з однолітками своїми думками і ціннісними орієнтирами. Під час класних годин існує можливість виявляти потенційні конфлікти і вирішувати шляхи їх подолань.
6. «Кімната спокою» створюється в якості спеціального простору з метою релаксації, де учням надається можливість відпочинку, зняття емоційного напруження, зниження рівня стресу, покращення психологічного стану.
7. Організація групових та індивідуальних консультацій в рамках психологічної підтримки сприяє порозумінню і допоможе підліткам в аспекті контролю власних емоцій.
8. Вчителі та батьки в рамках здійснення контролю над інтернет-культурою підлітків повинні слідкувати за активністю дітей в умовах цифрового простору.

4. Використання психологічних технік та тренінгів.

З метою запобігання та подолання булінгу експерти рекомендують впроваджувати виховні заходи, спеціальні психологічні техніки для дітей підліткового віку. Серед виховних заходів свою ефективність довели техніки, сфокусовані на проблемах розвитку впевненості, управління гнівом, допомагальної поведінки. Також рекомендовано застосовувати дискусії між учнями, які сприяють формулюванню правил поведінки один з одним. Запобігання та подолання булінгу сприяють заходи, на яких підлітки обговорюють фільми, книги, передачі з розвитку емпатії у взаєминах. Також свою ефективність передбачають заходи, на яких діти створюють власний медіа продукт на тему запобігання знущань, програм, які впроваджують підтримку дітей – жертв булінгу, психокорекційні тренінги з розвитку вмінь щодо перешкоджання виникненню конфліктних ситуацій, використання тестових програм, які виявляють проблеми прояву жорстокості, наслідувань жорстокої поведінки.

Психологічні техніки і тренінги сприяють розвитку особистості підлітків, поетапному подолання конфліктних ситуацій, налагодженню належного морально-психологічного клімату. Тестові програми дозволяють учням освоїти мистецтво володіти собою, позбуватися страхів, тривоги, агресивності, невпевненості, приймати вірні рішення.

Групові дискусії, ігрові заходи сприяють відпрацюванню певних навичок поведінки в різних життєвих ситуаціях, в тому числі моделюванні складних ситуацій [Шахрай, с. 48].

5. Опора на принципи соціальної профілактики.

Опора на принципи щодо запобігання булінгу сприяє ефективному здійсненню профілактичних заходів. Необхідно виділити чотири ключові принципи – взаємодії, попередження, системності та лонгітюдності. Положення про взаємодію реалізується у плануванні процесу профілактики фахівцями боротьби з булінгом. В основі принципу попередження лежить робота в аспекті превенції насильства. Її розбудова в освітньому середовищі –

попередження ситуації булінгу. Послідовна і систематична робота зі збору інформації, впровадження індивідуального підходу в аспекті підтримки та супроводу підлітків, які мають відношення до ситуації булінгу, аналіз явища в частині динаміки чи регресії обумовлює принцип системності. Заключний принцип лонгітюдності полягає у постійному моніторингу вивчення динаміки розвитку булінгу та оцінки ефективності проведеної роботи.

6. Оцінка ресурсного забезпечення системи соціальної профілактики булінгу.

Здійснюючи попередню внутрішню оцінку ресурсів для профілактики булінгу в закладах освіти, відбувається запровадження цілісної системи протидії даному явищу. В умовах оцінки і аналізу можливого потенціалу і засобів необхідно дослідити і вивчити наступні положення:

- рівень людського ресурсу, що передбачає підготовку вчителів і психологічних служб;
- рівень методичного ресурсу, який включає програми та учбові посібники з питань протидії булінгу;
- рівень матеріального забезпечення закладу освіти;
- надану регіональну нормативно-правову базу у вигляді наказів, посадових інструкцій, програм, планів, Статуту закладу загальної середньої освіти, протоколів і алгоритмів в частині реагування на прояви цькування, які дозволяють ідентифікувати, розрізняти, виявляти референтне явище, здійснювати пере направлення засобів і інструментів протидії булінгу;
- перспектива участі дітей;
- можливості органів самоврядування;
- систему «фідбеку» як форми критичного відгуку від школярів;
- потенціал шкільної системи реагування у вигляді посередництва однолітків та корекційних практик;
- зменшення соціальної напруженості в аспекті міжособистісних стосунків в учнівському середовищі;

- набуття навичок безконфліктної комунікації серед учнів, формування вмінь виходу з конфліктів демократичним шляхом;
- ресурси процесу освіти у вигляді уроків, міжпредметних зв'язків, форм здійснення роботи класних керівників і вихователів ГПД, можливостей інтеграції в аспекті позакласної та позашкільної роботи;
- ресурсні можливості громадськості у рамках партнерської співпраці з батьками, громадськими організаціями (дитячими та юнацькими), представниками соціальних інститутів, поліції, тощо.

Здійснення аналізу можливостей передбачає забезпечення процесу реалізації змін та надає змогу в частині удосконалення наявної системи реагування в аспекті профілактики булінгу. Таким чином, здійснюючи аналіз і оцінку потенціальних можливостей, передбачаються процеси трансформації знань, поведінки і ставлення всіх суб'єктів освітнього процесу відносно профілактики булінгу. Створюючи безпечне і дружнє для дитини середовище в закладі освіти, необхідно враховувати наступні положення:

- необхідність формування сприятливого здоров'язбережувального навчання та відповідного фізичного середовища;
- створення комфортного психологічного осередку в шкільному середовищі;
- можливість формування загальнолюдських ціннісних орієнтирів, життєво важливих компетентностей, освіти дітей та дорослих;
- ефективність шкільного менеджменту.

7. Залучення батьків у процес соціальної профілактики та протидії булінгу.

Одним із важливих інструментів профілактики булінгу, подолання його негативних наслідків у підлітковому середовищі в освітньому закладі виступає робота з батьками. Така діяльність передбачає наступні активності:

- моральну допомогу, емоційну чуйність, підтримку і психологічну допомогу зі сторони батьків;

- визначення та нормалізацію почуттів та побоювань батьків – гніву, відчуття безпорадності, страху;
- зниження рівня стресу;
- надання батькам можливостей в частині вільного вираження своїх емоцій.

Найбільш ефективними формами роботи з батьками, згідно висновків експертного товариства, виступають наступні засоби взаємодії;

- тематичні батьківські збори;
- круглі столи;
- психодіагностичні тренінги;
- індивідуальні консультації;
- групові лекції.

Таким чином, здійснюючи перелічені форми роботи з батьками, виникає можливість якісно знизити рівень булінгу в закладі освіти.

Особливістю структури сімейного спілкування, згідно оцінювань і аналізу практики, виступає як сприяння цькуванню, скоєнню булінгу, так і віктимізація дітей. З огляду на цю особливість сімейного спілкування, дуже важливо допомогти батькам в аспекті усвідомлення впливу стилю виховання, поведінки в умовах конфлікту, ваги і ролі методів батьківської культури в частині розвитку дітей, вирішення конфліктних ситуацій, наданні адекватних рекомендацій. В закладах освіти США з цією метою практикується створення груп взаєморозуміння, взаємодопомоги та підтримки для батьків, діти яких стали суб'єктами булінгу. Учасники таких груп діляться між собою досвідом подолання і профілактики даного явища, мають змогу отримати відповіді на важливі питання, висловити думки та переживання в аспекті булінгу, виробити спільну стратегію поведінки та дій щодо профілактики та подолання наслідків цього явища.

Адекватний батьківський вплив може зменшити темпи розвитку булінгу. З цією метою батькам необхідно здійснювати наступні положення:

- сприяти правильній організації заповнення учнями вільного часу;

- підтримувати активність дітей в частині оволодіння будь-якими професійними навичками;
- сприяти навчанню дітей адекватній поведінці в умовах зіткнення з потенційно небезпечною людиною;
- навчати дітей чинним суспільним правилам, нормам, законам.

Ці сторони батьків чи опікунів, чиї діти стали жертвою цькувань, необхідні наступні дії:

- звернення з заявою до керівника освітнього закладу про випадки булінгу;
- пояснення дитині, хто може надати допомогу у випадку цькувань;
- у разі відсутності можливості вирішення проблеми булінгу на рівні школи, звернутися до органів правопорядку.

Батькам дитини, яка є булером, необхідно виконати наступні дії:

- поговорити з дитиною відносно того, що відбувається, відверто разом з дитиною з'ясувати і оцінити мотивацію негативної поведінки;
- наполегливо попросити дитину припинити цькування однолітків, пояснити, що така поведінка неприпустима і за нею відтепер будуть спостерігати;
- пояснити дитині, що вчинення булінгу призводить до адміністративної відповідальності;
- звернутися до компетентної в цих питаннях особи – шкільного психолога, проконсультуватися в аспекті поведінки своєї дитини під час шкільних занять;
- дотримуватись вказівок, приписів та рекомендацій комісії з розгляду конфліктних ситуацій, випадків булінгу в аспекті протидії та профілактики даного явища.

Батькам, чия дитина стала суб'єктом булінгу, необхідно дотримуватись чотирьох основних правил:

1. Вибудувати стратегію захисту, в умовах якої спершу необхідно дізнатися у дитини, якої вона думки про конфліктну ситуацію, а не бігти одразу до школи. Підтримати дитину.
2. Пам'ятати, що дитина може мати власну позицію щодо конфлікту і не нав'язувати дитині свої погляди чи ідеї. Здійснюючи пораду, батьки мають спитати, чи зможе дитина так вчинити і у випадку, якщо відповідь – мені незручно, чи соромно, необхідно шукати інші варіанти.
3. Якщо дитина не здатна на дорослі вчинки, не можна на неї злитися. Зі сторони батьків має надходити виключно допомога.
4. Не можна прийти і безпосередньо говорити з дитиною, яка цькує вашу.
5. З юридичної точки зору це можна ініціювати виключно через адміністрацію або представника шкільної адміністрації закладу освіти, соціального психолога чи педагога.

Ключовими завданнями представника закладу освіти, соціального психолога чи педагога в умовах зустрічі з батьками жертви цькувань є наступні положення:

- попередній збір інформації відносно конфліктної ситуації;
- заохочення батьків до співпраці в частині подолання булінгу і його наслідків;
- встановлення відкритих стосунків між закладом освіти і батьками, підтримка відвертих і сприятливих вирішенню проблеми взаємовідносин.

Таким чином, профілактика булінгу, подолання його наслідків передбачає роботу з батьками, яка полягає в наступних діях:

- емоційній підтримці з боку батьків;
- нормалізації почуттів суб'єктів булінгу, визначенні побоювань батьків в аспекті стурбованості щодо безпеки дитини, відчуття безпорадності;

- аналізу та оцінці очікувань батьків;
- спільному плані дій і пошуку адекватних рішень;
- інформуванні про політику закладу освіти щодо булінгу;
- сприянні формуванню і розвитку батьківських ініціатив в аспекті профілактики та подолання булінгу;
- інформуванні батьків чи опікунів про здійснені закладом освіти заходи в частині вирішення конфліктної ситуації, в тому числі, про ще заплановані дії.

Розроблені практичні рекомендації носять комплексний характер, а тому результативність їх впровадження залежить від того, наскільки правильно доцільно комбінуються різні методи і форми соціальної профілактики шкільного булінгу.

ВИСНОВКИ

Кваліфікаційна робота присвячена теоретичним та практичним аспектам соціальної профілактики булінгу серед учнів у закладах загальної середньої освіти. У ході дослідження було виконано ряд завдань, а саме:

1. Охарактеризовано підходи до визначення сутності соціальної профілактики, який полягає у попередженні соціальних явищ, який мають негативний вплив на людину, соціум та середовище, в якому вони живуть. В сучасних умовах роль соціальної профілактики складно переоцінити, оскільки саме завдяки комплексним зусиллям спеціалізованих організацій, державних, соціальних інституцій та кваліфікованих спеціалістів вдається мінімізувати ті чи інші негативні явища.

2. Виявлено, що булінг як вагома психолого-педагогічна та соціальна проблема доволі широко та всебічно висвітлена у працях сучасних українських та зарубіжних науковців. Нажаль, в Україні, попри впровадження нового законодавства, яке повинно захищати дітей від цькування у школах, ця проблема все ще не вирішена на прикладному рівні. Втім, сьогодні школярі мають змогу звернутися до правоохоронних органів і засвідчити факти цькування з подальшим адміністративним покаранням булерів. Це істотне зрушення, оскільки проблема булінгу в системі загальної середньої освіти тривалий час замовчувалася – як керівництвом шкіл, гімназій, ліцеїв, так і педагогами, а подекуди і самими жертвами цькування. Тому станом на сьогодні першочерговим завданням є створення умов для того, щоб навколо проблеми булінгу було створене коло гласності і незамовчуваності, що передбачає розробку цілісної системи заходів та механізмів для попередження цькування дітей та підлітків у закладах загальної середньої освіти.

3. Визначено, що станом на сьогодні питання соціальної профілактики булінгу має достатнє законодавче підґрунтя. У першу чергу, конкретизовано сутність булінгу та його зміст на рівні законодавства; по-друге, висвітлено ключові завдання керівництва закладів освіти у протидії цькуванню; по-третє,

окреслено основні заходи у попередженні булінгу. Однак, як уже зазначалося раніше, більшість питань, пов'язаних з соціальною профілактикою булінгу, все ще не вирішені у нормативно-правовій площині. Зокрема, відсутні формулювання чітких функцій працівників закладів загальної середньої освіти у рамках соціальної профілактики булінгу; не визначені практико-орієнтовані заходи, які передбачають систематичну роботу з булерами та їх жертвами. Також виявлено, що сучасні тенденції у соціальній профілактиці та протидії шкільному булінгу вказують на комплексний, тобто міждисциплінарний підхід, який дозволяє комбінувати різні напрямки профілактичної роботи за залучати до неї не лише педагогів та батьків, а й представників правоохоронних органів, членів громадських організацій, медичних працівників, а також працівників соціальних служб.

4. Організовано та проведено дослідження у форматі анкетування педагогів на базі ліцею №1 м. Чернігів. Мета полягала у дослідженні стану проблеми булінгу в ЗЗСО і виявленні необхідності заходів соціальної профілактики цього явища серед учнів. У цьому дослідженні брали участь 22 педагогів з різним стажем роботи. Опитувальник, розроблений для педагогічних працівників ліцею, містив 12 запитань. За результатами проведення анкетування було визначено, що булінг – це розповсюджена проблема, з якою зіштовхнувся майже кожен педагог ліцею. Попри те, що на базі ліцею функціонують відповідні програми, спрямовані на створення безпечного освітнього середовища і орієнтовані на протидію булінгу, багато учнів все ще стають об'єктами систематичного цькування. Як було виявлено, більшість педагогів займають проактивну позицію у контексті соціальної профілактики і протидії булінгу, і тому не покладають всю відповідальність за наслідки на керівництво школи і соціального педагога в ЗЗСО. Результати проведеного опитування дали змогу розробити практичні рекомендації для педагогів ЗЗСО з метою покращення ефективності соціальної профілактики та протидії булінгу серед учнів. У запропонованому переліку рекомендацій – використання рефлексивних практик; застосування різноманітних

профілактичних методів; застосування заходів для протидії кібербулінгу; використання психологічних технік та тренінгів; опора на принципи соціальної профілактики; оцінка ресурсного забезпечення системи соціальної профілактики булінгу; залучення батьків у процес соціальної профілактики та протидії булінгу. Розроблені практичні рекомендації носять комплексний характер, а тому результативність їх впровадження залежить від того, наскільки правильно до доцільно комбінуються різні методи і форми соціальної профілактики шкільного булінгу.

Таким чином, мету кваліфікаційної роботи досягнуто, поставлені завдання виконано у повному обсязі.

Перспективами подальших наукових досліджень вважаємо процес вивчення заходів для протидії кібербулінгу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: методичний посібник. Київ: ТОВ Агентство «Україна», 2019. 132 с.
2. Архипова С.П., Майборода Г.Я. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Черкаси-Ужгород: Мистецька лінія, 2002. 268 с.
3. Архипова С.П., Майборода Г.Я., Тютюнник О.В. Методи та технології роботи соціального педагога: навч. посіб. Київ: Слово, 2011. 496 с.
4. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
5. Бойчук, П. М., Козігора, М. А., Романюк, А. М. Булінг як соціально-психологічне явище у сучасному освітньому просторі. Академічні студії. 2021. Серія «педагогіка». №2(3). С. 10–16.
<https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2021.3.2.2>
6. Булінг в українських школах : дослідж. UNICEF Ukraine. *Директор школи*. 2017. № 1/2. С. 7–11.
7. Вайнола Р.Х. Технології соціально-педагогічної роботи: курс лекцій. Київ: КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2008. 152 с.
8. Види та напрями соціальної роботи. URL: https://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D0%86%D0%A2%D0%A1%D0%A0%202/page22.html.
9. ВООЗ: кожна шоста дитина шкільного віку зазнає кібербулінгу. URL: <https://hubz.ua/news/vooz-kozhna-shosta-dytyna-shkilnogo-viku-zaznaye/>.
10. Гевчук Н.С., Дідик Н.М. Соціальна профілактика булінгу в закладах освіти. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна*. 2019. Вип. 32. С. 54-62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znkp_sp_2019_32_7

11. Годецька Т. Булінг як соціально-психологічний феномен. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2018. № 2. С. 40–47.
12. Гончар Л.В. До проблеми професійної компетентності педагогів щодо запобігання і подолання булінгу серед підлітків у цифровому освітньому середовищі *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*. № 28. Кн. 1. 2024. С.95-102.
13. Гончар Л.В. Підвищення професійного саморозвитку класних керівників з проблеми запобігання булінгу серед підлітків. *Наукові інновації та передові технології (Серія «Педагогіка»)*. 2024. № 1(29). С. 627–635.
14. Градова Ю.В. Булінг в Україні: проблема очима дитини. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2021. № 63. С. 41–45.
15. Данильченко І.В. Здоров'язбережувальна діяльність в умовах загальноосвітньої школи як складова соціальної профілактики. *Збірник наукових праць Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Педагогічні науки. 2017. № (86). С. 38–44.
16. Деркач Л.М., Горач Л.В. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі: крос-культурний аспект. *Міжнародний науковий вісник*. 2018. № 2(18). С. 48–59.
17. Джуська А., Джуський В. Булінг – порушення права дитини на повагу до її гідності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського*. 2019. Т. 30 (69). № 2. С. 26–33. (Серія «Юридичні науки»). DOI: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.3/07>.
18. Журавель Т.В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка: навч. посібник*. / За заг. ред. О.В. Безпалько. Авт.-кол. О.В. Безпалько, І.Д. Зверєва, Т.Г. Веретенко та ін. Київ: Академвидав, 2013. 312 с.; С. 85–101.
19. Журавко Т.В. Булінг як соціально-психологічна проблема в освітньому середовищі. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6. Т. 1. С. 47–50.

20. Запобігання булінгу серед неповнолітніх: аналітичний огляд. / В.Г. Сюрвачик, О.В. Максименко, І.А. Ботнаренко, І.Ю. Буранов. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2025. 90 с.
21. Запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: теоретичні і практичні підходи: монографія / Шахрай В.М., Гончар Л.В., Федорченко Т.Є., Малиношевський Р.В., за ред. В.М. Шахрай. ІваноФранківськ: НАІР, 2025. 104 с.
22. Зеленський Є.С., Карпенко О.М. Відмежування поняття «булінг» від схожих за змістом понять. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 225–228. URL: https://lsei.org.ua/3_2020/56.pdf.
23. Іванова С.М. Соціальна профілактика негативних явищ в системі освіти: теорія і практика. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2017. № 4(57). С. 103–108.
24. Капітоненко О.В., Леонтєва І.В. Навчання без насилля: феномен шкільного булінгу. «Молодіжна наука в Україні: виклики та перспективи»: матер. всеукр. науково-практ. конф. (м. Київ, 17 лют. 2017 року). Київ. 2017. С. 32–35.
25. Капська А.Й. Соціальна педагогіка: підручник для студ. вищ. навч. закладів. За ред. А.Й. Капської. 2-ге вид., перероб. Та доп. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 256 с.
26. Капська А.Й. Соціальна педагогіка : підручник. Київ: Центр учб. л-ри., 2011. 488 с.
27. Коваль Г.В., Алексеєнко Г.О. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах. *Наукові праці. Педагогіка*. Вип. 257. Том 269. 2016. С. 7–10.
28. Козирєв М.П. Соціальна педагогіка: навчальний посібник. Львів: ЛДУВС, 2020. 352 с.
29. Коляденко С., Гуторчук С. Соціальна профілактика гіперактивності у дошкільників в умовах закладу дошкільної освіти. *Modern Science: Research, Economy and Innovation*. 2025. С. 305–308.

30. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія: Психологія. 2015. № 37. С. 174–187.
31. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.
32. Курс лекцій з навчальної дисципліни «Соціальна педагогіка» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за освітньо-професійною програмою «Психологія» спеціальності 053 «Психологія» денної та заочної форм навчання. В.А. Сокаль. Рівне: НУВГП, 2020. 189 с.
33. Лубенець І. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів: кримінологічна характеристика та заходи запобігання: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 266 с.
34. Лушпай Л.І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Сер.: Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 85. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf.
35. Лютий В.П. Соціальна профілактика. *Соціальна педагогіка: мала енциклопедія*. / За заг. ред. проф. І.Д. Зверєвої. Київ: Центр учбової літератури, 2008.
36. Матрос О.О. Роль соціальної профілактики в закладах загальної середньої освіти. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 1(29). С. 765–775.
37. Методичні рекомендації щодо організації роботи у закладах освіти з профілактики булінгу. Харків, 2019. 57 с.
38. Напрямки роботи та обов'язки соціального педагога. URL: <https://sotsialnij-pedagog-koval-tetyana-viktorivna.webnode.com.ua/l/tse-prosta-stattya/>.
39. Насильство. Булінг. Проблема в запитаннях та відповідях. / І.І. Дорожко, О.Є. Малихіна, Л.В. Туріщева. Харків: ВГ «Основа», 2019. 144 с.
40. Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у Новій українській школі. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text>.

41. Петренко В.І. Організація соціальної профілактики в загальноосвітній школі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Психологічні науки. 2018. № 26. С. 119–124.
42. Предмет, методи, моделі соціальної профілактики. URL: https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php/469700/mod_resource/content/1/%D0%B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%201.pdf.
43. Прібиткова Н. Булінг у закладах освіти: поняття, структура, причини та шляхи подолання. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. С. 58–61.
44. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2018. №2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>.
45. Про затвердження Типової програми для дітей та інших осіб, які вчинили булінг (цькування): Наказ Міністерства соціальної політики України. 11.06.2025 № 294-Н. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0294739-25#Text>.
46. Про освіту: Закон України. 01.01.2026. 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n384>.
47. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. Дата оновлення: від 16.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.
48. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/27872>.
49. Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню): Лист МОН від 14.08.2020 № 1/9-436. URL: <https://imzo.gov.ua/2020/08/17/lyst-mon-vid-14-08-2020-1-9-436-pro-stvorennia-bezpechnoho-osvitn-oho-seredovyshcha-v-zakladi-osvity-ta-poperedzhennia-i-protydii-bulinhu-ts-kuvanniu/>.
50. Профілактика булінгу як пріоритетний напрямок у створенні комфортної атмосфери в школах. URL: <https://safeschools.com.ua/novyny/prof->

laktika-bul-ngu-yak-pr-oritetnij-napryamok-u-stvorenn-komfortnoyi-atmosferi-v-shkolah.

51. Ролінський В.І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2005. 20 с.

52. Рудкевич Н.І. Методика соціально-педагогічної роботи: навчально-методичний посібник. Львів: Растр-7, 2021. 324 с.

53. Сидоренко Л.В., Ратнікова А.С., Трибулькевич К.Г. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *«Проблеми соціально-гуманітарних наук»*: матер. Всеукр. студент. наук.-практ. конф. Запоріжжя: АА Тандем, 2019. С. 192–198.

54. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169–173.

55. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч.посібник. Київ: Атіка, 2004. 492 с.

56. Сорочук Л. Проблема булінгу в сучасному освітньо-виховному середовищі та шляхи її подолання. *Українознавчий альманах*. 2019. №25. С. 110–114.

57. Соціальна профілактика: сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://soc.gov.ua/services/soc-prof>.

58. Соціальна робота з різними категоріями клієнтів : методичний посібник до практичних занять та самостійної роботи для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 231 Соціальна робота. / Уклад.: Т.П. Хлівнюк, К.О. Кулава. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2023. 78 с.

59. Стадник А.Г., Мелашенко К.Д. Соціальна профілактика девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи. *Вісник маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія*. 2024. № 27. С. 150–160.

60. Стельмах С.С. Обдаровані діти як об'єкт булінгу. *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика: зб. наук. пр. Вип. 8.* Київ: Ін-т обдарованої дитини, 2012. С. 196–202.
61. Суденко Ю.А. Булінг як різновид насилля в закладах освіти. *Юридична психологія.* 2022. № 2(31) . С. 35–40.
62. Тимошко Г.М. Організація діяльності державних і спеціалізованих соціальних служб: навчальний посібник. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. 248 с.
63. Функції соціального педагога. URL: <https://school11.pp.ua/sotsialno-psikhologichna-sluzhba/22-storinka-sotsialnogo-pedagoga/49-funktsiji-sotsialnogo-pedagoga>.
64. Цюман Т.П., Бойчук Н.І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. Київ: 2018. 56 с.
65. Черкез Н., Попова А. Роль соціально-педагогічної служби у реалізації концепції нової української школи: функції, практики, виклики. *Соціально-освітні домінанти професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіти: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (22-23 жовтня 2025 р., м. Запоріжжя) : зб. наук. праць. / Уклад.: К.В. Петровська, А.С. Попова. Запоріжжя: БДПУ, 2025. С. 225–228.*
66. Чубук Р.В. Соціальна педагогіка: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 348 с.
67. Шахрай В. Запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: визначення основних понять. *Вісник науки та освіти.* 2024. № 1(19). С. 1375-1387.
68. Шахрай В. Подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: критерії, показники, рівні виміру. *Scientific Collection «InterConf».* 2024, (187), 114–118. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5323>.

69. Шевченко Т.П. Психолого-педагогічні аспекти соціальної профілактики в загальноосвітніх навчальних закладах. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. Том 58. № 3. С. 45–52.
70. Leyman, H. Mobbing and psychological terror at workplaces. *Violence and Victims*. 1990. № 5. Pp. 119–126.
71. Olweus D. *Bullying at school*. Blackwell Publ. 1993. 215 p. URL: [http:// books.google.com.ua](http://books.google.com.ua).

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ

Булінг – це діяння учасників освітнього процесу, що полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, які вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Жертва булінгу – це учасник освітнього процесу, в тому числі малолітня чи неповнолітня особа, щодо якої було вчинено булінг (цькування).

Кривдник – це людина, яка систематично принижує, лякає або цькує іншу.

Профілактика – це система спрямованих на виявлення протиправних явищ, їх обмеження, в тому числі, усунення факторів, які сприяють виникненню негативних явищ як в цілому, так і зокрема їх окремих видів.

Соціальна профілактика – напрям превентивної діяльності, який спрямований на попередження негативних суспільних явищ, і передбачає залучення фахівців у сфері соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціальної психології.

Спостерігач – це особи, які є свідками булінгу, але не беруть участі у цькуванні (вчителі, учні).

ДОДАТКИ

Додаток А

Зміст опитувальника для вчителів

№	Запитання	Варіанти відповідей			
		+	+	+	
1	Чи відоме Вам таке явище як шкільний булінг?	Так	Ні	Не впевнений(а)	
2	Чи були Ваші учні жертвами булінгу?	Так	Ні	Не впевнений(а)	
3	Чи доводилося Вам вмішуватися у процес цькування?	Так	Ні	Не впевнений(а)	
4	Наскільки проблема булінгу є актуальною для Вашого ліцею?	Дуже актуальна	В міру актуальна	Неактуальна	
5	За увесь період праці в якості педагога чи доводилося Вам організовувати заходи, спрямовані на протидію булінгу?	Так	Ні	Не впевнений(а)	
6	Наскільки добре соціальний педагог Вашого ЗЗСО виконує всі свої обов'язки в аспекті профілактики та протидії булінгу?	Дуже добре	Задовільно	Незадовільно	
7	Де найчастіше відбуваються епізоди булінгу?	Клас	Коридор	Подвір'я	Онлайн
8	Чи повідомляєте Ви керівництво школи та батьків про епізоди булінгу серед учнів?	Так	Ні	Не впевнений(а)	
9	Чи впроваджена у школі система протидії булінгу?	Так	Ні	Не впевнений(а)	
10	Оцініть дії керівництва ліцею у рамках профілактики та протидії булінгу від 1 до 3, де 1 – критично низька ефективність, а 3 – максимально висока.	1	2	3	

